

Hermann Müller-Karpe: *Grundzüge antiker Menschheitsreligion. I. Jahrhundert v. Chr. bis 5. Jahrhundert.* Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main Nr. 15. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2000. 304 str., 32 sl. ISBN 3-515-07739-1.

Hermann Müller-Karpe v knjigi oriše religije visokih kultur v času od 1. st. pr. Kr. do 5. stol. po Kr.; njegovo delo je za primerjalni študij svetovnih religij zelo pomembno in vsestransko zanimivo. Knjiga, ki se začne s predgovorom in zaključni bibliografijo najpomembnejših del ter s splošnim stvarnim kazalom, vsebuje šest poglavij, toliko, kolikor je stoletij, ki jih avtor v knjigi obravnava, od 1. pr. Kr. do 5. st. po Kr. Vsako stoletje je razdeljeno na geografske razdelke, ki v vsakem poglavju niso vedno enaki. Bližnji vzhod, srednjemediteranske dežele, vzhodna Azija in Amerika so vedno ločene kot posebna podpoglavja, tudi Afrika, ki manjka le v poglavju '2. stoletje', medtem ko se dežele Evrope in Azije v vsakem poglavju grupirajo nekoliko drugače, vsekakor pa Müller-Karpe obravnava bodisi združeno bodisi posebej zahodno in srednjo Evropo, evrazijsko območje, južno ter jugovzhodno Azijo. Bibliografija je razdeljena na več poglavij, na splošna dela, ki obravnavajo teme, ki presegajo geografske razdelke, ter na bibliografijo, ki se nanaša na posamezne geografske enote, na katere je vsako poglavje tudi sicer razdeljeno. Predmet študija so le religije t. i. visokih kultur, ne ukvarja se npr. z verovanji primitivnih ljudstev Avstralije, Afrike in Amerike ter drugih območij, koder se niso razprostirala velika cesarstva in kraljestva. Tudi Japonska v tem času npr. ni bila pomembna.

Knjiga prinaša povzeto znanje o verstvih popolnoma različnih dežel in kultur, avtor takšne knjige je nedvomno lahko le znanstvenik izjemne širine in znanja, kajti preden lahko piše o verstvih v določenih deželah, je treba zgodovino in kulturo teh dežel zelo dobro poznati, pisati o verstvih pa je v vsakem primeru zelo zahtevno, saj terja poleg zgodovinskega in arheološkega znanja tudi znanje sociologije, psihologije in filozofije. Müller-Karpe je eden redkih, ki vse to znanje ima in takšno knjigo sploh lahko napiše. Zato je škoda, da na koncu ni podal svoje kratke zaključne analize tako različnih verstev in religioznih tradicij, da ni opozoril na razlike in vzroke za te razlike ter morebitne stične točke, na katere bralec morda niti ne pomisli. Zaključnega povzetka verjetno ni zato, ker že vsako poglavje snov dejansko le povzema. Morda ni najbolj posrečena razdelitev na stoletja, ki najpogosteje sploh niso predstavljala nobene ločnice. Takšna razdelitev največkrat žal prekine kontinuirano pripoved o verstvih neke večje ozemeljske enote (npr. Kitajske, rimskega imperija, srednjeameriških kultur itd.), ki se nadaljuje veliko strani naprej v novem poglavju, kjer se določene stvari nujno ponovijo, da postane pripoved spet razumljiva.

Avtor v predgovoru sam opozori, da je kot eno najpomembnejših tem obravnaval nastanek krščanstva, ki se je pojavilo kot ena od številnih tedanjih religij in katerega razvoj je skušal razložiti z znanstveno zgodovinsko metodo; skušal ga je ovrednotiti na podlagi ohranjenih pričevanj in glede na religiozno tradicijo posameznih dežel. Religija je zavestni odnos človeka do boga kot večnega, vsemogočnega in svetega, obstaja pa tudi njeno nasprotje, kot opozori avtor, ki je vedno prisotno in ki to duhovno komponento popači, to sta npr. magija in praznoverje. Čeprav magija in praznoverje z različnih (psiholoških, folklornih in kulturnozgodovinskih) vidikov dobro osvetlujeta religijo, se avtor s temi pojavi ne ukvarja.

Pomembni imperiji, ki so imeli izreden vpliv na razvoj in širjenje religij v svetu, so bili v tedanjem času rimski imperij s težiščem na sredozemskih deželah, ki je obsegal Malo Azijo, Sirijo, Palestino in Egipt, na zahodu pa Britanijo, Galijo, Numidijo in Mavretanijo bodisi kot province ali kot odvisne kraljevine, dalje cesarstvo starejše dinastije Han na Kitajskem in poznostelate kulture od Mehike do Peruja. Kitajsko cesarstvo je segalo vse do mogočnega kraljestva Xiongnu, rimski imperij pa je na Evfratu mejil na kraljestvo iranskih Partov. V Indiji je bilo tedaj pomembno

kraljestvo Shatavahana, na južnem Japonskem kultura Yayoi, v severnem Vietnamu kultura Dongson, v južni Arabiji kraljestvi Sabejev in Minejev, dalje Meroitsko kraljestvo v Sudanu in Bosporansko na severni obali Črnega morja. Kraljestvi Ariovista in Maroboda sta že napovedovali daljni razvoj, ko so germanska ljudstva preplavila imperij in so se njihova kraljestva končno osamosvojila. Med bližnjimi deželami so obstajali bolj ali manj tesni stiki, vojaška osvajanja, zavezništva, kolonizacija, med daljnimi deželami pa so deloma obstajali diplomatski stiki, deloma le trgovski, npr. t. i. svilnata pot, ki je vodila čez notranjo Azijo, arabska pot dišav ter karavanske poti čez Saharo. Zelo pomembne so bile sredozemske morske poti (Pompej je z velikim številom ladij in vojakov v 40 dneh za dolgo časa zadržal nevarno gusarstvo), tedanji pomorščaki so pluli morda celo prek Atlantika in prek Pacifika. Vsekakor so že od srednjehelenističnega obdobja vedeli, da je zemlja okrogla, le da ni jasno, če je to vedenje kakorkoli vplivalo na znanje pomorcev. Na prostoru od Mehike do Peruja, kjer so izpričane zanimive arheološke kulture, so živeli ljudje, ki pa niso bili niti kulturno niti družbenopolitično povezani v enotne tvorbe, pri njih so se urbane visoke kulture šele začele. Ta razvoj je lepo viden na najdiščih Teotihuacán in Monte Albán v Mehiki ter Chavín de Huántar v Peruju, v umetnostnem slogu njihove arhitekture, skulptur, reliefov in drobnih predmetov.

To je v grobih potezah orisano geografsko izhodišče za pregled religij, ki so tedaj prevladovali v teh deželah. Na začetku vsakega poglavja je zgodovinski pregled posameznega obravnavanega stoletja, v katerem je orisan poleg kratkega zgodovinskega razvoja predvsem razvoj filozofije in glavnih znanstvenih in kulturnozgodovinskih dosežkov. Omenjen je Ciceronov *opus* in velik pomen njegovega dela na vseh področjih literarno-filozofskega ustvarjanja tudi poznejših generacij, dela najpomembnejših rimskih zgodovinarjev od Salustija, Livija in Tacita do Evzebij, dela sv. Avgušтина in drugih cerkvenih klasikov, dosežki velikih geografov kot je bil Ptolemaj in velikih zdravnikov kot npr. Galena. Podobno so omenjeni vsi veliki misleci Indije in Kitajske.

V posameznih geografsko razvrščenih razdelkih je bila tradicija čaščenja bogov zelo različna. Kot je avtor omenil v predgovoru, je pričujoča knjiga nastajala hkrati s knjigami, ki obravnavajo 'začetke zgodovine človeštva' (*Grundzüge früher Menschheitsgeschichte*), torej temelji na dobrem poznavanju zgodovine sveta, religija pa je ena najvažnejših komponent v razvoju človeštva. V poznohelenističnih mestih so tradicionalno častili Zeusa kot večnega in vsemogočnega boga, izvor bivanja, stvarnika sveta in naravnih zakonov, očeta bogov in ljudi, na katerega so se obračali z istim zaupanjem tako izobraženci kot preprosti ljudje. Častili so tudi njegove sinove, od katerih so jim bili nekateri kot potomci človeških mater bližji, tako npr. Dionizij in Herakles. Priljubljeno je bilo čaščenje velikih božanskih mater, kot npr. Izide ali Cibebe. V Izraelu so častili večnega vsemogočnega Jahveja in pričakovali Mesijo, vendar so različne sekte gojile popolnoma drugačen pogled na Boga, npr. politično angažirani Farizeji ali od sveta odmaknjeni Eseni. Pričakanje Mesije se je za nekatere uresničilo s prihodom Jezusa Kristusa. Krščanstvo se je že zgodaj zelo razširilo in nasledniki apostola Petra, pozneje papeži, so že v najzgodnejši zgodovini Cerkve uživali veliko avtoriteto.

V Mezopotamiji in Armeniji so bile razširjene iranske oblike verovanja; Ahuro Mazdo so enačili z Zevsom. Priljubljeno je bilo čaščenje Mitre in Anahite. Mitras je bil pogosto enačen s Sončnim bogom, z Apolonom-Helijem. Avgust je rimski imperij želel prenoviti tudi v religioznem smislu; na vseh področjih mu je bilo vodilo *pietas*, religioznost, bil je vrhovni svečenik (*pontifex maximus*) in član vseh pomembnih svečeniških kolegijev, obnovil je verovanje v stare rimske bogove, ne da bi preganjal nove kulte, če le niso bili v nasprotju z rimskimi zakoni. V keltskih provincah so častili keltske bogove, vendar keltska religija ni bila nikjer zapisana; gojili so jo druidi in jo ustno predajali iz roda v rod, ker pa so imeli na ljudstvo prevelik politični vpliv, večji kot njihovo plemstvo, so jih Rimljani preganjali in

navsezadnje uničili, zato se je veliko védenja o keltski religiozni tradiciji izgubilo. Keltske bogove pa so na rimski način častili vse do prevlade krščanstva in še naprej. Cezar je zapisal, da so bili pri Keltih najpomembnejši Jupiter, Merkur in Mars, Apolon in Minerva ter *Dis Pater*, torej keltski bogovi, ki so imeli podobne lastnosti kot ti rimski bogovi. Kelti so v času pred rimsko osvojitvijo bogovom žrtvovali tudi ljudi.

Xiongnu so častili ozvezdja, Nebo in Zemljo, Sonce in Luno ter duhove prednikov; žrtvovali so živali, predvsem konje, pa tudi človeka. V Indiji se je na novo razvijal budizem, znan pod imenom Mahayana, nov, velik, za razliko od konzervativnega starega verovanja, imenovanega Hinayana (*hina* = majhen). Reliefi v svetiščih so prikazovali prizore iz Budove legende, ki govorijo o tem, kako je stopil na zemljo, da bi odrešil človeštvo. Pomemben je bil tudi hinduizem; Shiva je bil Veliki Bog (*Mahadeva*). Na Kitajskem je bil pod dinastijo Han razširjen predvsem konfucionizem, vendar je bil v vsakdanjem življenju družin pomembnejši daoizem (*dao* pomeni božji red, ki vlada svetu), namenjen prizadevanju po blagostanju posameznika. V Afriki, predvsem v Egiptu in kraljestvu Meroe, so poleg Amuna in Izide ter drugih bogov častili tudi boga Apedemaka v podobi leva, ki je moral biti, glede na številne upodobitve, tamkajšnjim prebivalcem zelo pomemben. O ameriških bogovih tistega časa je malo znanega, zanje so bila grajena monumentalna svetišča, arheološke raziskave pa kažejo, da je bilo znanje astronomije med svečeniki izredno veliko. V času Aztekov je bil Teotihuacán že davno zapuščen, zanimivo pa je, da so ga v svojem jeziku imenovali "mesto bogov".

Knjiga Müller-Karpeja je s svojo pestro in široko vsebino izredno zanimiva za vsakega, ki ga zanimata zgodovina in arheologija izumrlih kultur, katerih izročila pa - ne vsa sicer, pač pa več kot mislimo -, v spremenjeni obliki živijo do danes.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Ad Aquileia ... Al Danubio. Materiali per una mostra. Maurizio Buora (ured.). *Archeologia di frontiera* 4, 2001. ISBN 88-88018-07-7. 168 strani, veliko slik.

Podnaslov pove, da so avtorji sprva želeli postaviti razstavo, ki bi prikazala povezanost krajev med Akvilejo in srednjo Donavo. Razstave sicer ni bilo, obstoječa knjiga pa bil lahko predstavljala lep spremni katalog. Besedila so bila končana že leta 1998, kar se le deloma opazi na bibliografiji.

V knjigi so avtorji predvsem na podlagi drobnega arheološkega gradiva skušali prikazati ekonomske silnice, ki so povezovale prostor med Akvilejo in Donavo, ter hkrati poudariti izjemen vpliv, ki ga je Akvileja, kot izredno močno proizvodno in trgovsko središče, izžarevala vzdolž jantarjeve poti. Na primeru petih mest je obravnavan razvoj obrtniške proizvodnje in trgovina. Prikazu vsakega posameznega mesta sledi katalog zanimivega gradiva, ki dobro ilustrira mestne obrti.

Maurizio Buora je zgoščeno predstavil razvoj obrti v Akvileji po fazah od republikanskega do poznoantičnega obdobja. Upošteval je zadnje stanje raziskav na področju kamnoseštva, lončarstva, gliptike, steklarstva in obdelave brona. Gernot Piccottini piše o razvoju starega Virunuma na Štalenski gori, o njegovih obrteh, pri čemer je posebno pomembno železarstvo, in o tesnih povezavah z Akvilejo. Irena Lazar govori o topografiji in razvoju Celeje, na kratko pa tudi o obrti. Marjana Tomanič-Jevremov, Zorka Šubic in Ivan Tušek obravnavajo razvoj Petovione. V kataloškem delu objavljajo tri zelo bogate grobove, ki vsebujejo pridatke iz jantarja: obvoznica leta 1988 (gr. 7), gasilski dom leta 1977 (gr. 5) in Zgornja Hajdina leta 1973 (gr. 24). Zadnji grob, ki je tokrat prvič v celoti objavljen, vsebuje poleg nakita iz jantarja in opala ter okrasnih predmetov iz jantarja tudi miniaturno koščeno knjižico, jantarne igralne kocke ter 84 igralnih

paličic iz kosti. Paula Zsidi in Klara Póczy govorita o razvoju Akvinkuma, uvozu iz Italije in obsežni obrtni proizvodnji (keramika, steklo, kovine, kamnoseštvo, štukature).

Knjiga je zanimiv zgoščen pregled in dobra osnova za študij najraznovrstnejše problematike, ki se tiče obrti in trgovine na prostoru od Akvileje do Donave. Koristna je lahko strokovnjaku, hkrati pa je napisana dovolj poljudno, da je zanimiva tudi laiku. Dobro se vklaplja v serijo, ki uspešno povezuje arheologijo raznolikih kulturnozgodovinskih prostorov od severovzhodne Italije preko vzhodnih Alp in severnega Balkana do srednjega Podonavja.

Jana HORVAT

Maria Federica Petraccia Lucernoni: *Gli stationarii in età imperiale. Serta antiqua et mediaevalia III.* Giorgio Bretschneider Editore, Roma 2001. 111 str. (ISBN 88-7689-162-5).

Predmet zelo zanimive knjige profesorice na univerzi v Genovi, Marie Federice Petraccia Lucernoni, so *stationarii*, vojaki nižjega čina, ki so v rimskem imperiju opravljali različne policijsko-nadzorne funkcije. Imenovali so se po postajah ob glavnih državnihih cestah, *stationes*, kjer so imeli svoje baze, podobno kot *frumentarii*, vojaški intendanti, ki so legije preskrbovali s hrano. Podobne naloge so opravljali tudi manj znani *kolletiones in curiosi*, ki so delovali predvsem v vzhodnih grško govorečih provincah Male Azije, ter *beneficarii*, ki so med vsemi najbolj znani in ki jih enačimo z neke vrste vojaško finančno policijo. Za vse te čine je težko najti ustrezen slovenski izraz, za *beneficarije* je bil nedavno predlagan izraz 'oproščenci', ker latinski naziv pomeni prav to, da so bili namreč oproščeni določenih obveznih del, ki so jih morali sicer opravljati rimski legionarji. Pomensko bi bil morda za funkcijo *stationarius* ustrezen izraz 'policijski nadzornik', kar pa sicer ni ustrezen prevod besede glede na njen latinski pomen.

Petraccia Lucernoni se je odločila za analizo tega profila vojakov na nasvet pokojnega Giovanni Fornija, znamenitega poznavalca rimskega zgodovinopisja, vojske in vilinskih okrožij, ki je nekaj časa tudi sam poučeval kot profesor na univerzi v Genovi. Avtorica je sistematično zbrala vso ohranjeno evidenco za policijske nadzornike in pripravila korpus tega gradiva, ki tvori osnovo njenega dela. Dokumentov, ki omenjajo čin *stationarii*, je 136, največ podatkov nudijo papirusi in ostraka (zato se daleč največ podatkov nanaša na Egipt), nekaj evidence nudijo literarna besedila, najmanj pa rimskih napisi. Zaradi različnih virov so tudi podatki zelo različni. Najnatančnejše informacije prinašajo uradni dokumenti oz. dokumenti, ki navajajo uradne podatke, kot npr. vladarski reskripti?? (takšna je *constitutio* Marka Avrelija in Komoda iz let 176 in 180) in napisi, na katerih je običajno omenjeno celo ime osebe in njen natančen čin. Polega korpusa dokumentov o policijskih nadzornikih, ki so razvrščeni kronološko in opremljeni z najpomembnejšimi citati virov ter dodatno bibliografijo, če obstaja, knjiga vsebuje na začetku predgovor in kratice. Sledi uvodni del, ki vsebuje zgodovino raziskav; temu sledi prvi del, ki je posvečen analizi dokumentov o policijskih nadzornikih in je razdeljen na šest poglavij: 1. Kronologija in geografska razprostranjenost, 2. Imenoslovje, 3. Narava njihovih dela, 4. Kariera, 5. Družinske in družbene povezave, 6. Bogovi, ki so jih častili. Osrednji del je, kot rečeno, propozografija policijskih nadzornikov (= korpus dokumentov, na katerih se omenjajo), oba dela pa zaključuje kratko sklepno poglavje. Na koncu knjige je bibliografija citiranih del ter indeksi, ki so razdeljeni na štiri razdelke: imena oseb, geografska imena, *notabilia varia* (najvažnejši pojmi) ter *loca laudata* (citati iz antične literature). Nekoliko preseneča citiranje del v opombah, ki so citirana *in extenso*, kljub temu da so citati navedni tudi v bibliografiji. Za te bi bilo smiselno v opombah navajati okrajšane citate.

Funkcije policijskih nadzornikov je načeloma težko ločiti od podobnih funkcij beneficiarjev in frumentarijev, vendar je že J. Ott v svoji monografiji o konzularnih beneficiarjih poudaril, da stacionariji in beneficiariji, tudi kadar so nastopali skupaj, nikdar niso imeli enakih zadolžitev. *Stacionarii* so bili zadolženi predvsem za izterjevanje določenih davščin, za preganjanje cestnega in siceršnjega razbojništva, za iskanje ubežnih sužnjev ter v času preganjanja kristjanov za njihovo aretacijo. Skrbeli so za varnost na cestah ter nasploh za red v provinci, kjer so službovali. *Stacionarii* so izpričani od 2. do 8. stoletja po Kr., delovali so torej tudi še v bizantinskem imperiju še dolgo potem, ko je moral Dioklecijan odpraviti službo frumentarijev, ki so se iz intendantov prelevili v ovaduhe in postali med ljudmi silno nepriljubljeni. Nepriljubljeni so bili tudi policijski nadzorniki, saj so se že v 2. stoletju pritoževali nad njihovim nasiljem. Na napisu iz Sepina (*Saepinum*, zdaj Sepino v južni Italiji) iz let 169-172 se v pismu prefekta pretorija Baseja Rufa (*Bassaeus Rufus*) in Makrina Vindeksa (*Macrinus Vindex*) omenja nasilje policijskih nadzornikov, ki so mu bile izpostavljene karavane pastirjev in čred drobnice v lasti vladarja, ki so jih gnali na ugodnejše paše čez območje Sepina. Tamkajšnji nadzorniki so na grob način izvajali kontrole, ker so sumili, da se med pastirji prikrijava ubegli sužnji, za del drobnice pa so domnevali, da je ukradena. Čeprav je vladarska blagajna dejansko trpela velike izgube zaradi drobnice, ki se je izgubila oz. so jo ukradli, so vladarski uradniki policijskim nadzornikom vendarle izrekli opomin zaradi neprimerne ravnanja s pastirji. Da je bila ena glavnih nalog stacionarijev iskati ubegle sužnje, izhaja iz že omenjenega odloka Marka Avrelija in Komoda.

Njihovo delo je bilo takšnega značaja, da so policijski nadzorniki svoje kompetence zlahka tudi izrabili, zato morda ni nenavadno, da je na nekem nagrobnem napisu iz Zgornje Mezije, iz mesteca *Timacum minus* (zdaj Ravna pri Knjaževcu) omenjeno, da so nekega moža (njegovo ime je žal na napisu odlomljeno) ubili policijski nadzorniki skupaj s sinom Diurpagiso. Napis je iz 3. stoletja, to je bil čas hude ekonomske krize in pogostih barbarskih vpadov čez meje imperija, od katerih je Zgornja Mezija, ki tudi vse druge obdonavske province, zelo trpela. Morda je bilo v resnici težko ločiti med banditi in nedolžnimi ljudmi, vsekakor pa ni nemogoče, da je policija pogosto ravnala prehitro in nasilno.

Stacionarijev je bilo več vrst, poleg teh, ki so opravljali naloge policijskih nadzornikov, so namreč izpričani tudi *stacionarii* v Rimu in nekaterih drugih pomembnih mestih, ki so tamkaj skrbeli za interese drugih mest ali provinc. Tako so v Rimu delovali *stacionarii* Norikov in *stacionarii* mesta Tira, Plinij in Svetonij pa omenjata, da so bili v Rimu blizu foruma uradi ('postaje') raznih provincialnih mest, kjer so poskrbeli za najrazličnejše zadeve teh mest, verjetno posebej za dobre trgovske stike. V virih se omenjajo tudi sužnji *stacionarii*. Daleč največ stacionarijev pa je bilo policijskih nadzornikov, in sicer bodisi iz vrst legionarjev (ti so bili najštevilnejši), iz vrst vojakov, ki so bili v službi v mestu Rimu (*cohortes urbanae*), ter iz vrst pretorijancev. Sveti Avguštin je zapisal, "da je božje oko podobno očesu stacionarija, ki se mu nihče ne more izmakniti, kajti prodre lahko ne le skozi steno sobe, temveč celo v zadnji kotiček srca; tisti ki napravijo kaj slabega, bodo usmrčeni, ko bo stacionarij za to izvedel, kljub temu pa se ne menijo za Boga, ki ve za vse". Avtorica s tem citatom konča svojo knjigo, v kateri je vzorno obdelala temo stacionarijev, nižjega, toda nikakor ne pomembnega vojaškega čina. Z njo ni doprinesla le k boljšemu poznavanju rimske vojske, temveč tudi municipalne ureditve in rimske socialne zgodovine.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Marco Cavalieri: *Auctoritas Aedificiorum. Sperimentazioni urbanistiche nei complessi forum-basilica delle Tres Galliae et*

Narbonensis durante i primi tre secoli dell'impero. 21 Quaderni del seminario di archeologia. 2. Università di Parma - Istituto di Storia dell'Arte. Parma 2002. 387 strani, format A4, mehka vezava 71 risb, 3 preglednice, 3 zemljevidi.

V predgovoru je avtorjeva mentorica S. Santoro Bianchi orisala cilje dela, ki je nastalo kot izjemna doktorska disertacija na univerzi v Firencah. V njej je skušal avtor odgovoriti na še nerešene probleme antičnega urbanizma, v prvi vrsti odnosa med urbsom in provincialnimi centri. Problema ni bilo moč reševati z enostranskimi razlagami, kot so ekonomski odnosi, vloga vojske, politični in kulturni vplivi, pa tudi ne z vidika akulturacije bolj ali manj agresivnih sistemov. Zategadelj študija temelji na široko obravnavanih problemih odnosov med urbsom in provincami, temi, o kateri je pisalo že veliko uglednih avtorjev umetnostne zgodovine. Cisalpina je bila območje strateškega eksperimentiranja in z njim pospešenega širjenja romanizacije, kar je močno vplivalo tudi na urbanistične procese tega območja. Forumske tridelne zasnove so močno vplivale na oblikovanje forumov v zahodnih provincah. Direktni vplivi, ki jih je moč zaslediti v sicer manjšem obsegu v provincah, so očitno odraz neposrednih vplivov vladajočega razreda v Rimu. Opazujemo pa tudi lahko, kako močno sta na oblikovanje novih mest v prvih dveh stoletjih po Kr. vplivala oblika in razporeditev vojaških taborov. Posebej pomemben je tu odnos *forum-principia*, ki je bila vroča tema teoretikov klasičnega urbanizma zadnjih dveh desetletij.

Avtor Marco Cavalieri v uvodu izrecno poudarja, da je delo sinteza interdisciplinarnih študij antične arhitekture, zgodovinsko-kulturne in socialno-politično obarvane provincialne arheologije. Seznan nas z dvema vzoroma, ki jima sledijo rimske bazilike, prvi je *atrium regium*, drugi pa grška ζτοά – ανλή. Izhajajoč iz obeh vzorov so se zasnove forumov že od vsega začetka razlikovale. Forumska bazilika, ki je prvotno predvsem dajala zavetje množicam ob slabem vremenu, je od zgodnje imperialne dobe prešla dolg proces preobrazb. Avtor torej obravnava forumske zasnove v *Tres Galliae*, skuša pojasniti razlike in jih utemeljiti. Delo obsega tri obsežna poglavja.

V prvem poglavju se je avtor posvetil teoretičnim izhodiščem in kodifikaciji forumske ureditve v Italiji. Iz Rima poznamo le zgodnje imperialne bazilike. *Iulia* in *Ulpia* sledita vzoru portikov. Strešje bazilike so znane le iz opisov antičnih avtorjev. Srednje-italske kolonije in municipiji so se zgledovali delno po urbsu, prenestinska bazilika pa kaže posrečeno mešanje grškega in rimskega vzora.

Tako lahko opazujemo v 2. stol. pred Kr. dva toka v arhitekturnem oblikovanju Rima in okoliških mest, prvi je tradicionalistični, italski, drugi helenistično vzorovan. Italski vzori so zaznamovali trge srednje in južne Italije in se navezujejo na baziliko iz Fanuma, ki jo je zasnoval Vitruvij.

Avgustejske bazilike so zaprtega tipa s podijem za magistrat, izhajale pa so iz starejše italske tradicije, kar je v tesnem izročilu vrednot avgustejske dobe. Izjemno zanimiva je bazilika iz Pompejev, ki je tako kot prenestinska mešanica grškega agora in bazilikalnih forumskih struktur in je sad arhitekturne evolucije južnoitalskih Grkov. Medtem ko postane prva model za vrsto mestnih bazilik, je slednja *unicum*.

Problem bazilike v Vitruvijevem delu *De architectura* je v tem, da on sam omenja različne tipe forumskih bazilik. Bazilika iz mesta Fanum, ki danes velja za normo, in za katero sam Vitruvij trdi, da jo je projektiral in financiral njeno gradnjo, je že dolgo tarča dolgih razprav med filologi, arhitekti in arheologi. Še zdaleč ni jasno, zakaj je prišlo do odstopanj med teorijo in gradnjo, ki jo je projektiral sam Vitruvij; veliko strokovnjakov se strinja, da je treba razlikovati med teoretičnim in praktičnim delovanjem antičnega učenjaka.

Cavalieri je v analizi forumskega prostora in bazilike, ki je služila prvotno kot pokrito zatočišče v zimskih mesecih in dajala streho nad glavo vsem zbranim na forumu, predvsem pa je bila

prostor za trgovce, sčasoma pa je prevzemala tudi tiste najpomembnejše funkcije tribunala in prostora za imperialne statue, ki zagotavljajo spoštovanje pravice in pravičnost sodnikov. Nedvomno so Vitruvijevo teorijo prilagajali potrebam oblikovanja forumskih prostorov, ki so bili na razpolago novim gradnjam. Bazilika je imela pomembno funkcijo tudi kot tržnica in je ponavadi zavzemala sončnejši prostor na forumih. Transformacija bazilikalnega prostora postaja vse očitnejša od avgustjeske dobe dalje, ko pogosto sočasno prevzema funkcije tribunala in *aedes Augusti* ter dekurijskega senata. In ta nova, močno politično obarvana vloga bazilike, daje skupaj z lego na osnovni forumski osi novo semantično govorico. Vendar dobi bazilikalna zgradba tudi avtonomno vlogo in ni le obstransko pokrito stekališče iz forumskih portikov. Bazilika postane fokus foruma, ki običajno zavzema prostor nasproti kapitola.

Avtor nadalje pritegne v razpravo tip rimske bazilike *Aemilie*, in pri tem skupaj z nekaterimi starejšimi primeri ugotovi, da gre za dva tipa bazilikalnih stavb, ki se razvijata istočasno. Pri enem tipu gre za baziliko, kot jo teoretično opiše Vitruvij in jo ponekod dejansko srečamo tudi na forumih. Drugi tip pa je prvenstveno namenjen za pokrito zavetišče mestnemu tržnemu življenju.

O razvoju bazilike v severni Italiji velja, da so se zgledevale po najstarejših srednjeitalijskih forumskih zgradbah, vendar se je od 2. stol. dalje v Cisalpini začela razvijati lokalno obarvana forumska arhitektura, ki jo je treba obravnavati kot enotno monumentalno forumsko zasnovano in ne le kot posamezne jukstapozicijske elemente. Kaže, da so se cisalpinski forumi zgledevali v arhitekturno-urbani zasnovi Pompejev. Skoraj vsi forumi cisalpinskih mest so obravnavani kot zaprta celota, ki jo s treh strani zapirajo portiki, na četrti strani pa jo zamejuje bazilika, kar je enako kot v Pompejih.

Najbolje raziskan in poznan je primer iz Veleje, mesta, za katerega Plinij sporoča, da leži *citra Placentiam in collibus*. Forumski kompleks je bil zgrajen na začetku 1. stol. po Kr. kot zaprt osrednji prostor, v katerem pa smemo videti tudi elaborirane orientalsko-helenistične vplive. Vendar ti religiozi kažejo še nepopoln funkcionalistični koncept, saj je religiozni pol še odsoten na forumu; dejansko npr. Brescia in Verona dobiva svojo zaključeno podobo šele v flavijski dobi.

Forum Iulii in *Forum Carnicum* imata na forumu dvoladijsko baziliko; namesto že kanonizirane triladijske, kar se pokaže kot pozna razvojna linija srednjeitalijskega vzora. Forumski kompleks *Carnicum* ni bil zgrajen po avgustejski dobi; bazilika je prvotno zasnovana kot enoladijska. V 2. stol. po Kr. pride do temeljite prenove: baziliki dodajo še nadstropno ladjo in jo povežejo s stopniščem iz forumskih ploščadi. V *Forum Iulii* za zdaj forumska bazilika še ni bila odkrita. Mnogo kasnejša je akvilejska bazilika iz severske dobe, in so jo ves čas upravičeno primerjali z rimsko Ulpijo. Akvilejski forum nima templja in ga ne pozna niti Ulpijski. V Akvileji je fokus foruma usmerjen v baziliko, ki ni polazirana s templjem na nasprotni strani. Zasnova foruma gotovo tudi še v severski dobi raste iz prvobitnega akvilejskega foruma, ki se podreja značaju naravnih danosti zemljišča (ki ga je bilo potrebno nenehno osuševati) in ne podlega zahodnim vzorom urbanistične ureditve, kjer je forum zaključena celota z baziliko, forumsko ploščadjo in tempeljskim kompleksom. Iz splošnih ugotovitev, veljavnih za cisalpinske forume izstopa samo Luni. Edina forumska bazilika, ki je zares organsko integrirana v forumsko zasnovano, je poznana iz *Auguste Bagiennorum*, piemontske Benevagiene. Prav zaradi organske urbanistične vtaknosti bazilike strokovnjaki menijo, da zasnova izvira še iz časa ustanovitve kolonije.

Pri forumski baziliki v *Augusti Praetorii*, Aosti, so jasni provincialni vplivi *Galije Narbonensis*. Izkopavanja so pokazala enotno zasnovan forumski prostor z scenografsko razporejenim javnim in religioznim kompleksom, ki ga obkroža *porticus triplex*, dvojni tempelj na kriptoportikalni strukturi. Desno in levo stran foruma zapirajo vrste tabern. Jasna vzporednica je poznana iz *Pole* in *Glanuma*, narbonenskega mesta z dvojnimi forumskimi templjem, obdanim z portikom v obliki črke .

Modeli iz Narbone kažejo asimetričnost med javno in tempeljsko forumsko površino, običajno si stojita forumski jedri pravokotno druga na drugo.

Severna Italija torej kaže cel spekter forumskih zasnov in arhitektonskih rešitev, ki niso vedno vzorovale nastanku provincialnih forumov. Vedno je potrebno upoštevati poleg geografskih in ožje gospodarskih razlogov za medsebojno vplivanje tudi ožje socialno pogojenost vodilnih urbanih nukleusov.

Drugi del knjige sestavlja kataloški pregled forumskih bazilik v treh Galijah in Germaniji.

Avtor začne predstavitev province Narbonenske Galije s Plinijevo ugotovitvijo *Italia verius quam provincia*, saj so se tu kultura, tehnologija in umetnost rimskega sveta razvile najhitreje in dosegle osupljive višine. Mnoga mesta Narbonenske Galije so zaradi izjemno urejenega urbanizma, teatrov, templjev, termalnih kompleksov imenovana mali Rim, med njimi npr. Arles, Fréjus, Nîmes, Aix-en-Provence in druga. Hiter proces rimske akulturacije nedvomno raste iz tesnih stikov z grško-helenističnimi kulturami, posredovanimi preko grške kolonije in pristanišča Massalia.

Omenjeni nagli proces romanizacije ne velja za preostali del Galije. V ta namen avtor analizira posamezne primere forumskih bazilik v galskih kolonijah. Za vsak primer navaja status, ki ga je mesto imelo, staroselsko prebivalstvo, današnji položaj, čas ustanovitve in pregled velikosti, čas nastanka forumske arhitekture in opis bazilike. V primeru Aix-en-Provence zavrača idejo, da bi forumi cisalpinskih mest nastajali pod vplivom zahodnih vzrov, saj so domala istočasni. Avtor meni, da je potrebno iskati vzroke v podobnih zasnovah forumskih kompleksov predvsem v istodobnih političnih programih, ki so pogojevali oblikovanje urbanističnih modelov. Sledijo primeri iz Apsa, Apta, Arlesa, Avinjona, Saint-Rémy-de Provence, Narbonne, Nîmesa, Château-Rousillon, Vaison-la-Romaine, Annecy-le-Vieux in nazadnje Vienne. Domala za vse primere so dodane aksonometrične rekonstrukcije forumskih kompleksov ali vsaj tlorisi odkritih stavb in izčrpana bibliografija.

Galija Lugdunensis je ena izmed v Avgustovem času preurejenih Treh Galij, katere jedro leži med Loaro, Seno in Narbonensko Galijo. Značilna za teritorij je zelo homogena poselitev staroselskih keltskih plemen. Očitno je, da je Avgustova teritorialna delitev imela za cilj poleg teritorialne kontrole tudi komercialno in socialno integracijo, kar je očitno glede na izgradnjo izjemno kompleksne cestne mreže, katere gradnjo je Avgust poveril Agripu.

Posledica goste cestne mreže se kaže v izjemnem homogeniziranju urbanih naselbin v *Galiji Lugdunensis*. Glavno mesto teritorija je postal *Lugdunum*, ustanovljen 1. 43 pred Kr. kot glavno sečišče cestne mreže med Atlantikom in Rokavom ter rečnimi povezavami proti jugu in Italiji. Mesto je imelo poleg strateške tudi veliko politično vlogo, ki se v urbani arhitekturi izraža s poudarki na templjih, teatrih in termah, če niti ne omenjamo svetišč provincialnega kulta Treh Galij, kjer so se zbirali delegati vseh šestdesetih galskih *civitates* k češčenju kulta Avgusta in Rome.

Avtor tudi v tem poglavju pregledno obravnava posamezne primere, med njimi Alesijo, Feurs, Pariz, Vennes in Verdes.

Belgijska Galija je teritorij med Renom, Seno in Marno, ki pa je že od Tiberijevega časa imela posebno vojaško upravo na dolgem obrenskem pasu in se nazadnje pod Domicijanom oblikovala kot Spodnja in Zgornja Germanija.

Belgijska Galija je slovela po plodnosti tal; prepredena je s številnimi, močno vodnatimi rekami, ki so poleg odlične cestne mreže omogočale izjemen razvoj trgovine s kmetijskimi pridelki in s tem pospešile industrijsko proizvodnjo, med najbolj znanimi sta lončarska in kasneje steklarska industrija. Strateški, a tudi gospodarski pomen tega dela province je očitno v administrativni in politični ureditvi. Četudi je imel vlogo provincialnega sedeža Reims, je najpomembnejšo vlogo igral Trevir s sedežem fiskalnih blagajn. Tu je bil tudi sodni konvent za Belgijsko Galijo in kasneje obe Germaniji. S to delitvijo pa se oblikuje tudi kapilarna kontrola teritorija in razporeditev urbanih centrov.

Bližina strateških centrov na limesu je narekovala tudi oblikovanje cestnih povezav že od avgustejske dobe dalje. Druga doba pospešene urbanizacije Belgike pa je prinesla Klavdijeva doba in čas osvajanja Britanije. Vendar je posebej na severu ozemlja bila politična in kulturna situacija povsem neprimerljiva z južnimi območji in tudi načini okupacije se tako kot kasnejše romanizacija in procesi urbanizacije bistveno razlikujejo. Zasnova teh mest temelji na zares razkošni urbani opravi in veličastnih stavbah, ki so fascinirale barbarsko staroselsko prebivalstvo. To potrjujejo tudi primerjalne študije britanskih mest, a tudi Tacitovi zapiski, ki se nanašajo na Agrikolove opise Bretoncev. Seveda je obenem vojaški značaj province narekoval način zasnove tamkajšnjih urbanih središč, ki so še celo 1. stol. imeli tudi značaj mest v bližini limesa. Avtor obravnava nadalje primer urbanih centrov mest Amiens, Bavay, Grand in Trevir.

Akvitanija je skupaj z Keltiko in Belgiko del ozemlja, ki ga je Cezar opisal v Galiji Komati. V Avgustovi dobi se je teritorij razširil do Loire in postal ena najboljših galskih provinc.

Temelje romanizacije je položil Agripa z oblikovanjem cestne mreže, s katero je povezal atlantsko stran z mediteransko. Kot posledica teh povezav se zraslo na cestnem vozlišču mesto Burdigala, kjer so se stekale trgovske poti iz Britanije. Od tam so prihajali številni tovari s kositrom, ki so ga razvažali bodisi na jug proti Italiji ali k številnim kovinarskim centrom v notranjosti Galije. Seveda pa je bila tudi agrarna proizvodnja v polnem razcvetu, produkcija vina in olja se je kosala z ostalimi sredozemskimi centri in je bila konkurenčna predvsem zaradi možnosti cenenih rečnih transportov, ki so v Galiji pogojevale izjemen gospodarski razcvet.

Akvitanija je kulturno izjemno heterogena, posebej opazne so razlike urbanizacije na jugu, ki jih oplajajo zgodnji stiki z Italijo in Španijo, ter v osrednjem, močno izoliranem delu province. Vendar avtor opozarja, da so tudi sekundarni podeželski centri igrali pomembno vlogo v procesu romanizacije.

Tretji del knjige predstavljajo obsežna opažanja predstavljenih tem. V prvem poglavju avtor primerja forumske bazilike Galije Narbonensis, katerih opazna značilnost je med drugim tudi odprtost na forumski prostor, kar avtor primerja z baziliko Dokleje in Opiterga. Bazilike Treh Galij kažejo naklonjenost k podaljšanemu modelu bazilike, sicer pa ne odstopajo od narbonenske. Belgika in obe Germaniji kažeta mnoge nove kreacije in koagulacije bazilikalnih shem, sprejete od narbonenskega in lugdunenskega modela z vplivi mnogih vojaških taborov.

V tretjem poglavju tretjega dela knjige avtor obravnava forumske modele in njihov razvoj. V nadaljevanju sledi njihovem širjenju v Tri Galije in nato obravnavo vplive *principiuma* na oblikovanje forumov, kar je posebej dobro opazno v Germanijah.

Sledi poglavje o baziliki Ulpiji, za katero je donedavna veljalo, da je nastala pod vplivom vojaških taborov. Avtor zavrača simplifikacije in razlaga Ulpijo kot sad rimske kulturne osmoze, ki je značilna za Rim v drugem stoletju.

V nadaljevanju obravnava vpliv Trajanovega foruma na galske forume ter osvetli zgodovinski problem *Imperium Galliarum*, kjer skuša ugotoviti, ali se zgodovinski dogodki (upori in uzurpacije, npr. C. Vindeksa in Julija Civila) odražajo v arhitekturnih načelih galskih mest.

V devetem poglavju obravnava kompleks foruma in bazilike v okviru upravne vloge posameznega mesta. Avtor izhaja iz ugotovitve, da rimska doba ne pozna pojma mesta v današnjem smislu, temveč imajo naselbine glede na različno stopnjo političnih pravic tudi različni status, ki rangira od urbsa do kolonije z *optimo iure*, *municipija* in *vicusa* in primerja posamezne primere forumske zasnove ter skuša najti in pojasniti razlike.

Nazadnje seže po orientalnih vzorih, posebej razloži primere forumov v Aleksandriji, kjer se je razvil t. i. *kaisareia*, poišče izvore in nato vplive na oblikovanje vzhodnih vzorov na zahodu, ki so posebej močni v drugem stoletju po Kr.

Enajsto poglavje je posvečeno vlogi bazilike v prostorski ureditvi galskih forumov.

V zaključkih avtor povzame svoje ugotovitve. V nastajanju forumov moremo slediti dvema močnima tokovima, najprej močnemu helenističnemu, ki je vplival na oblikovanje znamenitega foruma s portiki v Pomejih. Rim privzame vzore orientalnega foruma tipa *kaisareia*. Bazilika Ulpija, ki je največja pokrita zgradba kdaj koli zgrajena v *urbu* s pozicijo na forumu, ki tudi po zadnjih obsežnih raziskavah kaže anomalije glede na svojo prostorsko zasnovo in strukturo celotnega forumskega kompleksa. Avtor sklepa, da so posamezni primeri zgodnjecesarkega Rima bili skoraj istočasno razširjeni v galskih mestih in se nato kanonizirani širili naprej. Posebej v obrenskih provincah so ti vzori razvili izjemno monumentalnost. Avtor sklepa, da ni bil vselej Rim prostor eksperimentiranja in iskanja novih forumskih rešitev. Ne poznamo dveh popolnoma enakih forumov, pa vendar je kanonizirano oblikovanje forumskega prostora pomagalo najti enotno strukturo forumskega prostora, katerega namen je pospeševati skupno javno življenje prebivalcev mest.

Oblikovanje foruma v vsakem primeru odraža voljo vladajoče mestne elite, kar je posebej jasno v poznorepublikanski in zgodnjeimperialni dobi, medtem ko se v drugem stoletju začnejo kazati močni orientalni vplivi, čedalje bolj povezani z vladarskimi kultmi. Vendar je že v flavijskem času z *lex de imperio Vespasiani* postalo jasno, da je cesar nesporna oblast vsega imperija in zato najvišja volja tudi pri oblikovanju javnega prostora.

M. Cavalieri, novoizvoljeni predavatelj provincialne arheologije na belgijski univerzi v Louvainu, je delo izoblikoval v izjemno kompleksno študijo obravnavanega prostora, ki prinaša zaradi avtorjevega dobrega poznavanja etruščanskih in grško italjskih modelov urbanizacije številne sveže ideje. Napisano je pregledno z izčrpno bibliografijo in z dobrim vpogledom v politične in gospodarske vloge, ki jih imajo urbani centri na etnično in strateško različnih teritorijih znotraj Treh Galij. Zasnovo mest, oblikovanje forumskih kompleksov in seveda njihov izgled so Rimljani prilagajali strateškim, političnim in seveda gospodarskim zahtevam posameznega prostora. Cavalieri nam na primeru Treh Galij prinaša več kot le vpogled v urbanistično zasnovo. Dotakne se tudi družbenih in gospodarskih analiz na svežem primeru kompleksnega študija provincialne arheologije in široko razpravlja o vzorih in vzgibih urbanističnih ureditev. Delo bo posebej dobrodošlo strokovnjakom, ki se srečujejo s problemi urbanizma in forumskih struktur, saj je avtor zelo široko zastavil diskusijo o vplivih na oblikovanje forumov. Na primeru zelo različnih galskih mestnih jeder skuša razumeti zasnovo mesta skozi politične in upravne strukture in v nadaljevanju s pomočjo zbranih in časovno usidranih posameznih primerov skuša pojasniti večplastne, močno prepletene vplive na nastanek forumov v imperiju glede na največje in še vedno najbolj diskutirane forume Rima.

Glede na stanje urbanih raziskav v Sloveniji, kjer so gotovo tudi zaradi zaskrbljujočega zastoja kompleksnih študij arheološkega gradiva ostale urbanistične strukture le delno pojasnjene, smemo pričakovati, da bo pričujoče delo zelo ugodno sprejeto med slovenskimi strokovnjaki.

Knjigo priporočam študentom, ki jih zanima rimski imperij tudi onkraj Alp. Vsekakor pa je delo odličen primer študije s vsemi širinami dobre klasične zasidranosti v urbsu, ki dajejo avtorju širši in globlji vpogled na dogajanja v provincah

Verena VIDRIH PERKO

Stefan Groh, Helga Sedlmayer: *Forschungen im Kastell Mautern-Favianis. Die Grabungen der Jahre 1996 und 1997. Der römische Limes in Österreich 42.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2002. ISBN 3-7001-3078-3. 612 strani, 245 slik, 69 tabel, 6 prilog.

Nova monografija o obdonavskem kastelu Mautern-Favianis je izšla samo dve leti po tem, ko so bili zbrani in izvednoteni starejši topografski podatki in analizirano drobno gradivo (V.

Gassner et al., *Das Kastell Mautern - Favianis*, Der römische Limes in Österreich 39, Wien 2000). Stefan Groh in Helga Sedlmayer sta se s sodelavci posvetila analizi dveh manjših izkopišč, ki sta bila moderno izkopana po enotni metodologiji. Glavna teža dela je na arheološki analizi, izredno pomembni pa tudi so prispevki s področja naravoslovnih ved, ki so vključeni v interpretacijo najdišča.

Na podlagi izkopavanj so razdelili arheološke ostanke v sedem faz, ki verjetno (ni pa nujno) predstavljajo zgodovino celotnega kastela. Izčrpni terenski izvid, ki ga je pripravil Groh, vsebuje tudi širšo analizo različnih zanimivih arhitekturnih podrobnosti, kot so utrdbe in rekonstrukcija kastela ter načini gradnje stavb. V terenski izvid so vključeni rezultati naravoslovnih analiz.

Drobno arheološko gradivo so obdelali in umestili v širši prostor Groh (novci, tera sigilata, arhitekturni elementi), Sedlmayer (keramika, ostale drobne najdbe) in R. Wedenig (grafiti na keramiki). Spekter novcev je Groh primerjal z drugimi avksiliarnimi kasteli in vikusi ob taborih. V zajetnem in zelo pomembnem poglavju je keramika natančno tipološko razčlenjena in interpretirana. Dobra stratigrafija pomaga k boljši dataciji tipov, statistična obdelava po izvornih področjih omogoča zaključke o trgovskih tokovih.

Zgodnjesrednjeveško gradivo so obdelali Sedlmayerjeva (keramika), C. Wawruschka (kovinske najdbe) in H. Herdits (tehnološke raziskave zgodnjesrednjeveške sekire). Keramiko iz visokega in poznega srednjega veka je tudi analizirala Sedlmayerjeva.

Arheološkim poglavjem sledijo naravoslovna: sedimetologija (S. Verginis), rastlinski ostanki (M. Popovtschak), les (O. Cichocki), mehkužci (Ch. Frank), živalski ostanki (G. K. Kunst) in antropološki ostanki (K. Groszschmidt).

Gre za izvrstno delo provincialnorimske arheologije. Pomembno je zaradi dobre predstavitve stratigrafije zapletenih naselbinskih izkopavanj. Veliko vrednost imajo obdelave drobnega gradiva, pri čemer moramo izpostaviti predvsem študijo o keramiki. Z natančno kronologijo in stavbno zgodovino kastela Mautern-Favianis se delo dotika številnih širših zgodovinskih problemov. Naravoslovne analize pa so omogočile vpogled v naravno okolje, v katerem je nastal in živel kastel.

Jana HORVAT

Alfred Galik, Christian Gugl, Gerhard Sperl: *Feldkirchen in Kärnten. Ein Zentrum norischer Eisenverhüttung*. Archäologische Forschungen 9. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 314. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2003. ISBN 3-7001-3174-7. 94 strani, 35 slik, 16 tabel.

Trg (nem. Feldkirchen) leži ob rečici Tiebel, severovzhodnem pritoku Osojskega jezera, okoli 20 km zahodno od Virunuma. Gre za pomembno arheološko najdišče, ki je poznano predvsem po sporadičnih najdbah in manjših zaščitnih raziskovanjih. V monografiji, ki so jo spodbudila zaščitna raziskovanja leta 2000, se je Christian Gugl posvetil širši arheološki problematiki. Druga dva avtorja sta obdelala veliko količino živalskih kosti (Alfred Galik) in železno žlindro (Gerhard Sperl).

Na začetku je natančno predstavljena arheološka topografija Trga z zgodovino raziskav. Sistematično je objavljeno gradivo iz starejših izkopavanj in naključnih odkritij. V srednjelatensko dobo sodijo ostanki grobišča, medtem ko mesto naselbine ni znano. Poznolatensko obdobje manjka. Zaščitna izkopavanja leta 2000, ki so bila prostorsko žal zelo omejena, pa so odprla zanimiv vpogled v zgodovino rimskega naselja. Razkrila so temelje zidane stavbe iz začetka 1. st. po Kr. Le-ta je bila postavljena na plast z železno žlindro in z ostanki železarskih peči, ki je datirana na začetek rimske dobe, neposredno pred gradnjo stavbe. Pokazalo se je, da gre za žlindro iz talilnih peči. Stavba je živela

do poznega 3. oziroma do začetka 4. st. Tudi na drugih točkah na območju Trga so že prej po naključju naleteli na velike količine rimskodobne železne žlindre in druge sledove železarstva.

Deli kamnitih skulptur ter napisni kamni tudi govorijo o tem, da je na območju Trga ležala pomembnejša antična naselbina. Nagrobniki pričajo o razvejani socialni sliki: domačini s keltskimi imeni, priseljenci iz Italije, nedržavljeni z rimskimi imeni, osvobojenka akvilejske trgovske družine Barbijev, vojaki. Votivni napis kaže na svetišče Jupitra Dolihena, eno od posvetil Gugl povezuje z upravo noriških rudnikov. Napis povezan z upravo rudnikov železa so bili odkriti tudi v bližnjih krajih: Podtibernju (nem. Tiffen) in Hohensteinu. Lega Trga je bila prometno zelo ugodna, saj je najverjetneje ležal ob glavni cesti iz Virunuma v Iuvavum. Gugl sem locira naselje Belandrum, ki je omenjeno na Tabuli Peutingeriani.

Na območju Trga je torej ležalo eno od središč noriškega železarstva. Po pomenu ga lahko primerjamo z najdišči v dolini Görtschitztal severno od Virunuma. Železarski proizvodni obrati v Trgu in v Görtschitztal so z železom zagotovo oskrbovali kovačije na Štalenski gori.

Monografija odlično prikazuje stanje arheoloških raziskav v Trgu. Dodatno vrednost daje tudi interdisciplinarna prispevka o živalskih kosteh in s tem o prehrabnih navadah ter o metalografskih preiskavah železne žlindre. Avtorjem, ki so imeli na razpolago zgolj naključne najdbe in omejena zaščitna raziskovanja, je uspelo predstaviti nadregionalni pomen kraja. Njihovo delo je dobro izhodišče in spodbuda za raziskovanje noriškega železarstva in gospodarske zgodovine province.

Jana HORVAT

Hans-Detrich Kahl: *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.-9. Jh.)* (Država Karantancev. Dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru). Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze. Supplementum = Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Supplementum. Situla 39, Supplementum. Razprave 1. razr. SAZU 20. Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 2002. ISSN 0583-4554, ISBN 961-6242-49-0, ISBN 961-6169-23-8. 562 strani, 7 slik.

Karantanija kot zgodovinski fenomen buri domišljijo raziskovalcem že vsaj od Marka Hanziča v 18. st. Prvo monumentalno obravnavo je doživela z delom Boga Grafenauerja "Ustoličevanje koroških vojvod in država Karantanskih Slovencev" leta 1952. Pol stoletja za njim je o njej izšla druga, le malo manj obsežna monografija izpod peresa giessenskega profesorja Hansa-Dietricha Kahla. Avtor je po izobrazbi zgodovinar, germanist in klasični filolog, po svojih specialnostih pa medievist, religiolog, raziskovalec družbenih, gospodarskih in etničnih procesov predvsem na tistem stičnem ozemlju Slovanov in Germanov v srednjeveškem rimskem cesarstvu, ki so ga nemški kolegi poimenovali Gemania Slavica. Ker prihaja iz Nemčije, skuša neodvisno obravnavati teze slovenskega in avstrijskega zgodovinopisja o Karantaniji. To pomeni gradnjo lastne podobe, za katero se mu je hitro izkazalo, da bo trhla, če je ne zgradi v vsestransko osvetlitev pojava Karantanije. Tako je predmet njegove raziskave državna tvorba Karantancev od naselitve Slovanov do 772, ko po njegovem mnenju Tassilovo vojaško posredovanje v Karantaniji prinese odločilno izgubo samostojnosti. Že v tej opredelitvi predmeta raziskave vidimo odmik od tradicionalne periodizacije, kot odsev stalnega avtorjevega prizadevanja odkrivati drugačne podobe preteklosti. V nadaljevanju jih bomo nekaj našli. To ni mesto, da bi jih vrednostno ocenjevali. V njih tiči preveč dolgoletnih prizadevanj, da bi jih odpravili na kratko. Zaslužijo pozornost argumentirane

diskusije. Izjemo bomo naredili pri hitrih hipotezah, ki temeljijo na interpretiranju arheološkega gradiva.

Kot svoje informacijske vire avtor izpostavi *Conversio*, spis o pokristjanjevanju Bavarcev in Karantancev, imenoslovno gradivo ter arheološko gradivo. Slednjemu prizna zgolj omejeno vrednost, ker naj bi bilo nesposobno pojasnjevati vprašanja strukturne zgodovine. Kaj Kahlu ta pojem pomeni, ni povsem jasno, zdi pa se, da s tem misli upravno-politično zgodovino. Na podlagi analize imena Karanta ugotovi, da se Karantanci imenujejo po njej, Karntanija pa po Karantancih in da moramo ločiti med ožjo in širšo Karantanijo. Karanta mu je sveta krajina na območju Šenturške gore. Tu je bil po njegovem mnenju na Krnskem Gradu glavni prostor pravno-religioznih obrednih dejanj Karantancev. Dokaže ničnost mnenja, da je tam stala rezidenca karantanskih knezov, ki jo sam vidi na prostoru Možberka.

Karantansko prebivalstvo rekonstruira kot heterogeno. Vidi ga sestavljenega iz Romanov, različnih skupin Slovanov (katerim prišete tudi Hrvate kot plemensko skupino in ne kot socialni sloj) ter drobcev Germanov. Med slednjimi se mu zdijo prevladujoči Goti. Dokaz za njihovo prebivanje v 6. st. so mu t. i. *gotske* ločne zaponke. Novejše arheološke analize so medtem pokazale, da tedanje ločne zaponke same po sebi ne dokazujejo nikakršne plemenske pripadnosti, še najmanj pa posamične naključne ali naselbinske najdbe, na katerih gradi avtor svojo interpretacijo. Na podlagi primerjave med gotščino in skandinavskimi germanskimi jeziki ter ob upoštevanju razlage, da naj bi nemška beseda *Herzog* izhajala iz gotščine, vzpostavi tezo, da so *edlingi* posedna družbena plast Gotov, ki se je v Karantaniji ohranila v slovanski čas, se srečala s *kosezi* in jim bila tako podobna, da je dala nemško ime družbeni skupini, ki se slovensko imenuje kosezi.

Upravno razdelitev Karantanije si Kahl predstavlja zelo razdelano. Na čelu vidi kneza, pod njim bane, koseze kot vojaško silo, na katero se opira knez, ob tem pa še župane kot predstojnike nekakih vaških združenj in ljudsko skupščino-večo. Arheološki dokaz za obstoj banov skuša najti v grobu moža iz Grabalje vesi (Grabelsdorf), ki je bil pokopan v večdelnim pasnim sestojem. Po mongolskem vzoru vidi v tem znak družbenega statusa in vpliv Avarov, tako kot tudi v besedi *ban*. Enako so mu tudi drugi vzhodnoalpski pokopi z mnogodelnimi pasnimi sestoji dokaz za avarski vpliv. Poenostavljene interpretacije posameznih predmetov arheologi danes opuščajo. Vse bolj je očitno, da nekega predmeta ne moremo preprosto imeti za značko "etnične" ali družbene identitete. Moda mnogodelnih pasnih sestojev se je širila v Evropo z vzhoda, za njeno priljubljenost pa je bila pomembnejša razširjenost v Bizancu kot pa pri Avarih. Tako ne presenečajo rezultati zadnje analize sestoja s Hohenberga, ki ga Kahl uvršča med "avarsko vplivane", da gre za bizantinski izdelek (F. Daim, "Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. - V: F. Daim (ur.), *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*, Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7, Innsbruck, 2000, 77 - 204). Zakaj ni grobov z "avarskimi" sestoji južno od Karavank, kjer naj bi prostor, po mnenju zgodovinarjev, obvladovali Avari, ostaja interpretativni izziv, ki ga ponuja arheologija.

Avtor je že v predhodnih objavah kot prvi odprl vprašanje plemenske sakralne strukture kot konstitutivnega temelja zgodnje-karantanske družbe. Ta problematika dotleja za zgodovinarje ni obstajala oz. so ji dajali žig spekulacij, ki se jim je treba na daleč izogniti. Zato je toliko pomembnejši Kahlav pogum, da je tematiko uvedel v resno diskusijo. Pregledno prikaže, kako je krščanstvo uničevalo identiteto germanskih plemen, ki so jih tudi zato lahko asimilirali romanski staroselci. Ker pa je na območjih imperija, kjer so se naselili Slovani, cerkvena organizacija razpadla, se je s tem oslabil identiteta romanskih staroselcev, ki so bili tako bolj izpostavljeni slavizaciji. Slovanske sakralne strukture so bile tako pomembna sestavina njihove identitete. Kahl oriše sveti okraj Šenturške gore in opozori na doslej prezrti zdravilni kamen na njenem vrhu, ki so ga uničili zagreti protestanti v 16. st. Glavno svetišče domneva, kot že omenjeno, na Krnskem

gradu. Nadalje razvije svojo etimologijo Blažnje vesi (Blasendorf), kjer je bil v zadnjih stoletjih doma kmet, ustoličevalec koroškega vojvode. Ime povezuje z *blazen* in sklepa da gre za kraj, kjer naj bi živel poganski svečenik. Tako mu je kmet-ustoličevalec naslednik nekdanjega svečenika, ki je sodeloval v obredu ustoličevanja karantanskega kneza. Na podlagi primerjave z mongolskim obredom klanja bika in konja, meni, da je v obredu ustoličevanja videti avarske prvine, čeprav prizna, da ta obred pri Avarih ni izpričan. To je eno od mest, kjer pride do izraza avtorjeva "avarska fascinacija", ki na neki način prevladuje v zgodovinopisju še danes.

Posebno poglavje namenijo gospodarstvu, kjer kot osnovo rekonstruira poleg pridobivanja nekaterih rud, predvsem poljedelstvo. Slednje naj bi temeljilo na združenem obdelovanju zemlje, na nestalnih poljedelskih zemljiščih in lesenem ralu kot orodju, kakršnega so poznali Polabski Slovani. S tem je nastalo določeno neskladje med podobo preprostega gospodarstva in rekonstrukcijo zelo razgrajene družbene piramide, ki je ostalo nepojasnjeno. Historično-geografske raziskave so pokazale, da je obstajala v vzhodnih Alpah privatna lastnina njivskih zemljišč že od naselitve Slovanov naprej, s trdnimi posestnimi mejami. Najdba Sebenskega zaklada pa je dokazala uporabo razvitih ornih orodij, kar vzpostavlja drugačno gospodarsko podobo.

Obsežno je poglavje o mejah Karantanije sredi 8. st. Edini pisni vir, ki daje vsaj približno oporno točko, je *Conversio* z omembo cerkva, ki naj bi jih posvetili prvi blagovestniki. Ker pa je poved, v kateri sta ti naštetih oz. so te našete izjemno pitijska, nudi slabo pomoč. Tako se je Kahl oprl predvsem na razprostranjenost pojava kosezov. Pri tem se zaveda možnosti, da so se ponekod kosezi pojavili tudi drugotno, brez povezave s Karantanijo 7. in 8. st. Kriterija, kako določiti take, ni postavil. Tako mu je ostala samo možnost subjektivnega razsojanja. V presoji je pritegnil tudi poznejše razmere ter poselitvene, gospodarske in prometne pogoje. Za "karantanske" grobove v Micheldorfu v Zg. Avstriji meni, da gre za nekako predstražo Karantanije. Taka razlaga je možna, če izhajamo iz koncepta *karantanske kulture* kot tvarnega odraza prisotnosti Karantancev ter iz koncepta razvite državne tvorbe, kjer knez že vlada, je zakonodajalec in je sposoben doseči spoštovanje svojih ukazov in zakonov na ravni in območju celotne države. Če taka razlaga drži, je Karantanija vsaj za stoletje prehitela vse druge slovanske države. Kaj naj bi ji to omogočilo, ni razvidno. Moderna arheologija pojem "kultura" po sili razmer sicer iz zgodovinskih razlogov še uporablja, ne prisoja pa mu več pomena identitetnih skupnosti. Kahlava Karantanija obsega večino današnje avstrijske Koroške ter dolino zgornje Mure, avtor pa dopušča možnost, da ji je pripadala tudi današnja Vzhodna Tirolska, Zgornja dolina Aniže (Enns), dolina Murice ter slovenska Koroška.

V zaključku Kahl meni, da je bil razvoj karantanske države nasilno prekinjen, zato govori o obglavljeni etnogenezi. V tem smislu današnja država Slovencev nima kontinuitete s Karantanijo, seveda pa med slovanske prednike spadajo tudi Karantanci. V dveh ekskurzijah zavrne še slovanske in nemške avtohtonistične teorije ter se ukvarja z vprašanjem odnosa Brižinskih spomenikov in tedanjega ljudskega jezika. Knjigo zaključujejo: obširnejši slovenski povzetek v prevodu Amalije Mergole, seznam literature te kazala krajev, pojmov in avtorjev, ki sta jih izdelala Rajko Bratož in Matjaž Rebolj.

Knjiga združuje Kahlave življenjske raziskave, izkušnje in znanje, ravno obratno kot pri Grafenauerju, kjer stoji njegova Karantanija na začetku njegove znanstvene poti. Kahl si pri delu obilno pomaga s primerjavami, ki jih črpa zlasti iz svojega poznavanja Polabskih Slovanov. S tem deloma odpravlja slabše poznavanje slovanske literature, ki mu je ostala zaprta zaradi jezikovne pregrade. Kljub temu zelo tvorno uporablja tisto, kar je na voljo v nemščini. Na tem mestu lahko samo ponovno opozorimo, da je škoda, da se Slovenska in Avstrijska akademija znanosti še vedno nista odločili za prevod Grafenauerjevega dela v nemščino, ki bi kljub časovnemu odmiku od izida izvirnika še vedno pomembno pomagal pri raziskavah nemško govorečih

kolegov. Samo ugibamo lahko, kakšna bi bila Kahlova Karantanija, če bi mu bilo na voljo celotno Grafenauerjevo delo.

Kahl v veliki meri gradi tudi na imenoslovnih analizah, ob predpostavki, da vsa obravnavana imena izvirajo iz 7. ali 8. st. Da je bil ponekod žrtev zastarelih arheoloških konceptov, je "zasluga" počasnega uveljavljanja novosti v arheologiji. Avtor poudarja, da je njegova podoba zgolj ena od možnih rekonstrukcij. Orisati podobo države, o kateri imamo tako malo podatkov, je težaško delo. Malo je opornih točk in v veliki meri gre za iskanje nedefiniranih struktur. To pa je ovisno od zornega kota. Zato ni važno, ali se ponekod s Kahlom strinjamo ali ne, važno je,

da se skušamo vživeti v njegov zorni kot. To nam daje možnost ugledati nekaj novega, neznanega, prav lahko tudi drugačnega od tistega, kar je videl Kahl. Da bi nam to olajšal, je svojo knjigo zavestno napisal dialoško. Odtod beseda *vprašanja* v naslovu. Sledimo lahko njegovemu razmišljanju, vprašanjem, ki jih postavlja sebi in drugim, opozorilom za bodoče raziskovalce, na kaj naj ne pozabijo. To je knjiga, s katero se je mogoče pogovarjati, da - celo posvetovati.

Andrej PLETERSKI

Nove slovenske arheološke monografije 1999-2002

V prejšnji številki *Arheološkega vestnika* (53, 2002) so izšli kratki prikazi novih slovenskih arheoloških monografij, ki so bile objavljene v letih 1995-1998 pri raznih arheoloških ustanovah in založbah v Sloveniji oz. monografij, ki so jih slovenski avtorji izdali v tujini. Gre za publikacije s področja arheologije in antičnih študij, posebej antične zgodovine, ter s področja t. i. pomožnih ved. Sklenjeno je bilo, da bodo prikazi oz. recenzije novih slovenskih monografij izhajali vsako leto. Pričujoča rubrika je nadaljevanje lanske, v naslednji številki pa si bomo prizadevali, da bi poleg objave recenzij in prikazov knjig, ki so izšle v preteklem letu, zapolnili morebitne vrzeli in predstavili knjige,

ki smo jih v teh dveh letih morda spregledali ali pa jih ni bilo mogoče predstaviti iz kakšnega drugega razloga. V bodoče bi radi predstavili tudi pomembne doprinose slovenskih arheologov, ki so jih le-ti objavili v obliki člankov ali poročil v raznih arheoloških in drugih revijah doma in na tujem.

V tem zvezku *Arheološkega vestnika* objavljamo poleg prikazov tudi nekaj recenzij. Ker smo želeli pridobiti čim več recenzij, ni bilo mogoče predstaviti vseh knjig, ki so izšle v omenjenem obdobju; vse ki manjkajo, bodo predstavljene v naslednji številki. Tujejezične recenzije načeloma ne bodo prevedene.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov. D. Božič et al. Ljubljana 1999. Založba Modrijan, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo. ISBN 961-6183-68-0. 430 strani, 736 slik.

V knjigi *Zakladi tisočletij* so sodelavci vodilnih slovenskih znanstvenih inštitucij, Inštituta za arheologijo in Narodnega muzeja Slovenije v številnih krajših prispevkih predstavili različna arheološka obdobja.

V uvodu A. Pleterski obravnava arheologijo kot vedo, njene raziskovalne metode in predmet dela, M. Šašel Kos pomembnejše antične vire, J. Dular pa razvoj slovenske arheologije, njene prelomnice in najpomembnejše akterje. Starejšo in srednjo kameno dobo predstavi I. Turk (24-51), medtem ko A. Velušček (54-75) predstavi mlajšo kameno in bakreno dobo. Povzema geološko in arheološko kronologijo, dotakneta se klimatskih sprememb in živalstva ter rastlinstva, predstavi gospodarstvo in materialno kulturo ter najpomembnejša najdišča iz posameznih obdobj. Posebej obravnavata najnovejša odkritja. I. Turk predstavi Divje Babe I nad Reko v dolini Idrijce, ki so edino najdišče z najdbami poslednjih neandertalcev in prvih kromanjoncev pri nas. V bakreni dobi oz. v eneolitiku so poleg pojava metalurgije bakra velike spremembe vidne tudi v naselitveni in družbeni strukturi, slednje potrjujejo predvsem grobišča. Obdobje bronaste (78-97) in starejše železne dobe (100-149) predstavi J. Dular, obdobje železne dobe pa D. Božič (150-183). Predstavi kulturne skupine, način poselitve, gospodarstvo, trgovino, materialno in duhovno kulturo ter pomembnejša najdišča kot je Škokljan z naselbino, grobiščem in kulturnim prostorom z Mušjo in Okostno (Skeletalno) jamo za

obdobje bronaste dobe, Poštela, Vir pri Stični, Most na Soči in drugi za starejšo železno dobo ter Mokronog, Vinica in Idrija pri Bači ter nekaj drugih za mlajšo železno dobo. Rimsko dobo predstavijo J. Horvat, M. Šašel Kos in P. Kos (186-291). J. Horvat in M. Šašel Kos sta v skupnih prispevkih obravnavali štiri rimska mesta Slovenije (Emona, Celeja, Petoviona in Neviudunum), njihov pomen in razvoj. Predstavljena so tudi vsa druga pomembna manjša rimska naselja in cestne postaje. M. Šašel Kos analizira zgodovinska dejstva in pisne vire, kot so votivni, nagrobni in drugi napisi, predstavi prometne poti, religijo ter socialno razloženost družbe in pomembnejše družine, medtem ko P. Kos obravnava pomen novcev v arheologiji in oriše njihov razvoj. S svojimi prispevki je J. Horvat osvetlila materialne sledi, arhitekturo mest in podobo podeželja, trgovino, gospodarstvo, obrt, kmetijstvo in vsakodnevne predmete, življenje in igre. Čas propada rimskega cesarstva in prodorov barbarskih ljudstev predstavi R. Bratož in S. Ciglencečki (291-361). R. Bratož predstavi zgodovinska dejstva od časa cesarja Dioklecijana do propada zahodnega rimskega cesarstva ter vzpon krščanstva. S. Ciglencečki osvetli spremembe v poznoantični naselitveni strukturi - pojav višinskih naselbin kot so Tonovcov grad, Rifnik pri Šentjurju, Karnij in Ajdovski gradec, predstavi tudi grobišča ter materialno in duhovno kulturo poznoantičnih prebivalcev in barbarskih ljudstev, ki so se v vse večjem številu naseljevala na območju današnje Slovenije. Staroslovansko obdobje predstavi A. Pleterski in T. Knific (364-4059). A. Pleterski oriše širitve Slovanov, poselitveno sliko tistega časa, obliko naselij, družbeno ureditev, materialno in duhovno kulturo ter pomembnejša najdišča, medtem kot T. Knific predstavi Gradišče nad Bašljem.

Končno je torej pred nami knjiga, ki smo jo že vsi dolgo pričakovali in potrebovali. Nedvomno je zanimiva za strokovnjake, posebej pa bo koristila tudi osnovnošolcem, srednješolcem in študentom, tistim, ki se ljubiteljsko ukvarjajo z zgodovino in arheologijo ter vsem, ki jih zanima naša preteklost. Napisana je na visokem strokovnem nivoju, a vendar v vsakomur razumljivem jeziku; odstre marsikatero tančico preteklih obdobij ter s tem pomaga razumeti sedanjost.

Barbara NADBATH

Saša Djura Jelenko: *Stalna razstava Arheologija koroške krajine. Colatio - 90 let.* Koroški pokrajinski muzej, Slovenj Gradec 1999. 56 strani

Pričujoča publikacija je vodnik po stalni razstavi Koroškega pokrajinskega muzeja v Slovenj Gradcu, ki je bila leta 1992 postavljena v sodelovanju z Zavodom za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Razstava predstavlja doslej odkrita arheološka najdišča Mislinjske, Mežiške in Zgornje Dravske doline.

Vodnik je razdeljen na sedem poglavij po arheoloških obdobjih od prazgodovine do srednjega veka, ki jim je dodano uvodno poglavje o zgodovini arheoloških raziskav. Vsako poglavje oz. vsako arheološko obdobje je najprej predstavljeno s splošnega vidika, nato pa so predstavljena še poglavitna najdišča iz omenjenega obdobja. Vsa poglavja vsebujejo estetske barvne fotografije ključnih arheoloških predmetov, najdišč samih in razstavnih vitrin. Dodane so še risbe predmetov, tlorisi najdišč in rekonstrukcije. Vodnik zaključujeta povzetka v angleškem in nemškem jeziku ter seznam uporabljene literature. Na predzadnji strani je priložen tudi načrt postavitve stalne razstave ter oba naslova (poštni in internetni) Koroškega pokrajinskega muzeja in odpiralni čas, v katerem si lahko ogledate razstavo.

Prve arheološke raziskave koroške pokrajine so se začele v drugi polovici 19. st., intenzivnejša izkopavanja so sledila šele pred in med 1. svetovno vojno z izkopavanjem rimske naselbine *Colatio* (Stari trg pri Slovenj Gradcu). V petdesetih letih pa je prišlo do tesnejše povezave Koroškega muzeja z Oddelkom za arheologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani in Slovensko akademijo znanosti in umetnosti.

Iz obdobja paleolitika in mezolitika poznamo številna jamska najdišča (Špehovka nad Hudo luknjo, Herkove peči), najpomembnejše pa je prav gotovo Potočka Zijalka, ki pa na žalost ni podrobneje predstavljena. Obdobje bronaste dobe predstavljajo samo posamezne najdbe (sekire, lončenina, igla).

Iz železne dobe poznamo številna najdišča (najbolj znano je Gradišče na Legnu) in gomile s pokopi. Halštatsko obdobje predstavlja Gradišče na Legnu, datirano v 8. in 7. st. pr. n. š., najdišče Puščava nad Starim trgom pa je bilo kontinuirano poseljeno od latenskega do zgodnjerednjeveškega obdobja.

V času rimske okupacije je bil center Koroške poštna postaja in naselbina *Colatio*, danes Stari trg pri Slovenj Gradcu, katerega ostaline segajo od 2. polovice 1. st. do začetka 5. st. n. š. Poleg naselbine so izkopali tudi pripadajoče grobišče in rimsko cesto. V bližini poštna postaja je v Zgornjih Dovžah v 1. in 2. st. n. š. obstajal tudi rimski podeželski dvorec (*villa rustica*), v Zagradu pri Prevaljah pa je bil romanizirani zaselek z manjšim cestnim postajališčem, kjer so menjavali vprego in katerega natančna lokacija še ni znana. Znano pa je pripadajoče grobišče, od koder izvirajo ostanki lepih marmornih grobnic, ki so jih našli v Meži in na njenih bregovih.

V poznoantični in zgodnjerednjeveški dobi je prebivalcem za pribežališče služila Puščava nad Starim trgom, kjer je bilo odkrito grobišče iz tega časa. Na Puščavi pa so našli tudi slovanske grobove iz 7. in 8. st. (karantanska kultura) ter grobove iz 9. in 10. st. (köttlaška kultura).

Med srednjeveškimi objekti ima posebno mesto današnja cerkev sv. Jurija na Legnu, znotraj katere so bili med zamenjavo

tlaka odkriti predromanski temelji iz 1. polovice 9. in 1. polovice 10. st. ter številni grobovi s pridatki.

Srednjeveško obdobje predstavljajo najdbe iz Slovenj Gradca, ki so datirane od 14. do 17. st., gre predvsem za lončenino in pečnice. V čas 15. st. pa spada utrdba v Radušah, ki je bila del mogočnega protiturskega obrambnega sistema.

Vodnik je napisan v zelo poljudnem jeziku, saj je v prvi vrsti namenjen obiskovalcem razstave. Čeprav je bogato opremljen s kvalitetnimi fotografijami, na veliko mestih manjkajo podrobnejši opisi slik in pregledni zemljevidi z lokacijami najdišč in krajev. Načrti, ki so del vodnika, so deloma površni oz. nepregledni in brez dodatnih pojasnil, kar je škoda, ker so natančne informacije tudi nestrokovnjaku dragocene, in ker je vodnik sicer zanimiv in informativen.

Lucija ŠOBERL

Poselitvena podoba Mengša in okolice. Od prazgodovine do srednjega veka. Janja Železnikar et al. Zavod Muzej Mengeš, Mengeš 1999. 80 strani, 113 barvnih fotografij, 7 kart, 13 risb.

Delo je katalog razstave z enakim naslovom, na kateri je bilo širši javnosti prvič predstavljeno gradivo z Mengeškega polja.

Namesto uvoda je opisana pot do ustanovitve Muzeja Mengeš in njegovo delovanje do leta 1999. Začetki muzejske dejavnosti segajo med leta 1954 in 1958, do razpustitve občine. Po osamosvojitvi Slovenije ter ponovni ustanovitvi občine Mengeš leta 1995 je Kulturno društvo Franca Jelovška Mengeš s sodelovanjem Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju ustanovilo mengeški muzej, ki je od tedaj pripravil lepo število prireditev in razstav.

Arheologinja muzeja, Janja Železnikar, v predgovoru predstavi zgodovino raziskav v Mengšu in okolici ter zasnovo razstave. Najpomembnejše najdbe tega prostora so obravnavali že Stane Gabrovec, Jaroslav Šašel in Tatjana Bregant ter jih objavili v *Mengeškem zborniku* 1 leta 1954. Kasneje se gradivo pojavlja v zbornikih širšega območja, kot na primer *Kamniški zbornik* 10 iz leta 1965 in *Zbornik občine Domžale* iz leta 1979.

V zadnjem času je skrb za arheološko dogajanje na mengeškem prostoru prevzel Milan Sagadin, ki je iz izsledkih poročal v *Arheološkem vestniku* in *Varstvu spomenikov*.

V devetdesetih letih so v Mengšu in okolici potekale številne arheološke raziskave, o katerih izkopavalci poročajo v obravnavanem delu. Arheološka obdobja od paleolitika do srednjega veka najprej na kratko orišejo strokovnjaki, ki so sodelovali pri razstavi, nato pa v ta okvir vnesejo arheologijo mengeškega polja.

Simona Petru prikaže paleolitska najdišča, Babjo in Mušjo jami ter najdbo okostja mamuta iz Nevelj pri Kamniku. V Babji jami je bil najden eden redkih primerov paleolitskega nakita v Sloveniji, obroček iz jelenovega roga.

Iz poznega neolitika in zgodnje bakrene dobe Anton Velušček predstavi višinske naselbine Kriški grad, Homec, neselbino nad Spodnjim Dobenom in verjetno Šumberk pri Domžalah, ter pripadajoče drobno gradivo. Naselbine naj bi obstajale med leti 4300–3700 pr. n. š.

Posebna pozornost je namenjena naselbinskim strukturam iz obdobja 4800–3800 pr. n. š. iz Dragomlja, kjer so potekala izkopavanja Filozofske fakultete pod vodstvom Petra Turka. Izkopavalec predstavi izsledke takrat še potekajočih raziskav, ki so dale naselbinske ostanke iz konca neolitika - začetka eneolitika, pozne bronaste dobe in pozne antike - zgodnjega srednjega veka. Najdišče je spremenilo dosedanje predstave o nižinski poselitvi v različnih obdobjih ter nakazuje, da lahko podobne najdbe pričakujemo tudi drugje.

Poudariti je treba pomembno odkritje dveh depojev iz Dragomlja, ki kažeta na livarsko dejavnost v naselju iz pozne bronaste dobe (1200–1000 pr. n. š.) in stike tedanjega prebivalstva

z oddaljenimi območji, predvsem severno in srednjo Italijo. Irena Šinkovec dodaja dragomeljskim najdbam še nekaj posamičnih najdb z mengeške ravnine.

Peter Turk prikaže še eno pomembno zakladno najdbo, ki je bila odkrita med izkopavanji na višinski naselbini Gobavica, in je datirana v 8. oz. 7. st. pr. n. š. Poleg Gobavice spada v podobo železnodobne poselitve Mengeškega polja še več gradišč, ki sicer niso arheološko raziskana, ter ostanki nižinske poselitve iz Mengša. Najdena so bila tudi štiri grobišča, od katerih je presenetljivo tisto na Zadružniški cesti v Mengšu; grobovi so namreč skeletni, kar je za železnodobno Gorenjsko izjema.

Znake močnejše poselitve v rimski dobi opiše in razloži Milan Sagadin. Številne najdbe kažejo, da je v Mengšu obstajala naselbina iz 1. in 2. stoletja z več grobišči in tudi podeželje je bilo gosto poseljeno.

Najdbe iz obdobja preseljevanja ljudstev in slovanske dobe opiše Timotej Knific, predvsem staroslovansko grobišče ob cerkvi sv. Mihaela v Mengšu, od koder izvira sponka s panterjem, ki krasil naslovnico kataloga ter je bila izbrana za znak Muzeja Mengeš.

V pisanih virih se mengeška ravnica pojavi v 11. st. Stoletje kasneje se že omenjajo gospodje Mengeški, ki so kot nesvobodni vitezi, podrejeni najprej grofom Andeškim, kasneje pa vojvodam Spanheimskim in Habsburžanom, do srede 15. st. precej samostojno obvladovali Mengeško polje.

Sledi katalog predmetov, predstavljeni so na barvnih fotografijah. Pohvale vredno je dejstvo, da vsebuje knjiga veliko število risarskih rekonstrukcij življenja, noše in arhitekture v različnih obdobjih, kar mnogo pripomore k razumljivosti razstave širši javnosti, kateri je predvsem namenjena. Obenem pa v katalogu, ki je namenjen tudi strokovni javnosti, pogrešamo risbe gradiva, ki niso le mnogo bolj izpovedne, ampak tudi cenovno precej bolj ugodna rešitev.

Večinoma so v katalogu sicer navedene mere predmetov, vendar bi se razveselili meril na fotografijah. Za nekatere predmete, ki niso objavljeni drugje, je namreč to delo edini vir podatkov. Dobrodošel bi bil tudi opis predmetov.

Tina MILAVEC

Dolenjski muzej 1950-2000. 50 let Dolenjskega muzeja. Borut Križ et al. Dolenjski muzej, Novo mesto 2000. ISBN 961-6306-02-2, 186 str., 36 barvnih fotografij, 37 črno-belih fotografij.

Predstavitev Dolenjskega muzeja v Novem mestu nas popelje v čas ustanovitve muzeja in nam predstavi kustodiate, ki v muzeju delujejo. Posebej sta predstavljena Jakčev dom, Kočevski Rog in pedagoška dejavnost muzeja. Opisana je bogata razstavna dejavnost Dolenjskega muzeja med leti 1995 in 2000 ter stalne in občasne razstave, ki jih je muzej pripravil za obiskovalce. V samem zaključku pa je predstavljena še založniška dejavnost muzeja in zaposleni v Dolenjskem muzeju od ustanovitve dalje. Vsako poglavje ima paralelen prevod v angleškem jeziku.

Dolenjski muzej je bil ustanovljen 1. junija 1950, v njenem okviru pa sta v prvih letih delovala tudi spomeniško varstvena in arhivska služba. Podoba muzeja s petimi stavbami (štiri so v enem kompleksu, dislociran je Jakčev dom), petimi stalnimi razstavami, petimi kustodiat in pedagoško službo je leta 1994 dopolnila še dislocirana enota Kočevski Rog.

Začetki Kustodiate za arheologijo segajo v leto 1958 in so hkrati tudi začetki načrtnega raziskovanja in zbiranja arheološkega gradiva na Dolenjskem. Že v svojih začetkih pa je Kustodiat opravil veliko reševalnih arheoloških izkopavanj. Pomemben segment predstavlja tudi restavratorska delavnica, ki deluje od sredine osemdesetih let. Poudarjeno je uspešno sodelovanje z domačimi in tujimi institucijami. Dolenjski muzej izdaja serijo *Carniola Archaeologica*, ki monografsko predstavlja zaključene arheološke celote.

Kustodiat za etnologijo je začel s prvimi načrtnimi raziskavami na terenu in zbiranjem predmetov z dolenjskega območja med leti 1959 in 1961. Danes se lahko pohvalijo predvsem s pridobitvijo celotnih obrtnih delavnic; tkalske, lončarske, mlinarske, kolarske, sodarske, kovaške, čevljarske, gostilniške in keramične, delno pa je ohranjena tudi svečarska in medičarska delavnica.

Kulturnozgodovinski Kustodiat deluje že od same ustanovitve Dolenjskega muzeja. Poudarjeno je pridobivanje predmetov uporabne umetnosti in slikovnega gradiva, nastalega ali uporabljenega na območju ožje Dolenjske od poznega srednjega veka do 20. stoletja. Po pomenu in številu predmetov pa izstopata predvsem dve področji: zgodovina Novega mesta in delovanje železarne na Dvoru.

Tudi Kustodiat za novejšo zgodovino deluje od ustanovitve muzeja leta 1950. Kustodiat hrani skoraj 1200 predmetov, zbirko plakatov in letakov, številne dokumente ali kopije dokumentov okrožnega narodnoosvobodilnega odbora Novo mesto in Bela krajina, vojne izdaje brošur ter nekaterih časnikov. Muzej je pridobil tudi obsežno gradivo iz časov mladinskih delovnih akcij ter gradivo nekaterih družbenopolitičnih organizacij. Predvsem pa si Kustodiat prizadeva, da bi pridobil še več gradiva iz obdobja pred in po drugi svetovni vojni.

Naloga Kustodiate za umetnostno zgodovino je pridobivanje dostopnih ter vsebinsko in umetnostno ustreznih predmetov iz območja Dolenjske ter njihova prezentacija. Kustodiat danes hrani večinoma slike in grafike, nekaj risb in umetniških fotografij. Skromnejše je zastopana kiparska zbirka. Nekaj je tudi dragocenih oltarnih podob in slik z religiozno tematiko, v starejši del zbirke pa sodijo tudi fragmenti zidnega slikarstva (freske) iz dolenjskih gradov in cerkva.

V dislocirani enoti Jakčev dom je predstavljena zbirka umetniških del slikarja, grafika, likovnega pedagoga in akademika Božidarja Jakca, ki jo je poklonil rodnemu Novemu mestu. V isti stavbi je predstavljen tudi prvi del stalne pedagoške likovne razstave, ki z deli priznanih slovenskih umetnikov, na poučno vzgojni način predstavlja vse zvrsti risarskega in grafičnega načina likovnega izražanja.

Pedagoška služba Dolenjskega muzeja je deloma prevzela nalogo posredovati javnosti naravno in kulturno dediščino Dolenjske. Pri tem se poslužuje klasičnega vodstva po stalnih in občasnih muzejskih razstavah, organiziranja učnih ur, muzejskih delavnic, ustvarjalnih uric ter videoprodukcij.

V Kočevskem Rogu, ki je pod oskrbo Dolenjskega muzeja, so danes ohranjeni le še Baza 20 in bolnišnici Jelendol in Zgornji Hrastnik. V barakah sta že postavljeni dve stalni razstavi, v načrtu pa je postavitev še ene.

Ob podrobni in kvalitetni predstavitvi bogatega delovanja Dolenjskega muzeja ne bi bil odveč tudi zemljevid samega Novega mesta z označenim muzejem in zemljevid dislociranih enot ter morda tudi območja, ki ga z dejavnostmi kustodiatov pokriva Dolenjski muzej.

Martina KNAVS

Vodnik po slovenskih muzejih. 252 muzejev in galerij. Andreja Rihter, Marjeta Cilgenečki (ur.). Skupnost muzejev Slovenije, Mladinska knjiga, Ljubljana 2001. ISBN 86-11-16087-8. 191 strani.

Knjiga predstavlja vse za javnost odprte slovenske institucije, ki se ukvarjajo z ohranjanjem in seveda razstavljanjem kulturne dediščine, bodisi predmetov bodisi arhitekture, navedene po abecednem redu krajev, v katerih delujejo. O slehernem izmed muzejev in galerij ter seveda manjših dislociranih enot, med njimi so tudi muzeji na prostem, ki sodijo k večjim muzejskim institucijam, najprej izvemo osnovne tehnične podatke, kakršni so delovni čas, vstopnina, lokacija, kje je mogoče dobiti podrobnejše informacije, druga ponudba - restavracije in trgovine, čemur sledijo kratki prikazi zbirk in stalnih razstav, ponekod pa tudi

zgodovina ustanove ali poslopja, v katerem se nahaja ta ustanova, kar še posebej velja za muzeje, ki imajo prostore v gradovih in graščinah ali drugih objektih, ki so tudi sami na sebi arhitekturni spomeniki, denimo grad Jama, Pokrajinski muzej Ptuj, Posavski muzej v Brežicah, Gornji grad, Pokrajinski muzej v Mariboru, Grad Lendava, Ljubljanski grad itn. Zbirke in stalne razstave posameznih muzejev so predstavljene zelo različno, lahko so zgolj na kratko omenjene, najdemo pa tudi precej podrobne opise njihove vsebine, organizacije in namena. Zgradbe, prostori, postavitve razstav, pa tudi nekateri znamenitejši razstavljeni predmeti so ponekod tudi fotografirani (denimo mamutovo okostje v Prirodoslovnem muzeju, Dalmatinova biblija v Posavskem muzeju itn.).

V slabi petini predstavljenih ustanov so del razstave tudi arheološke zbirke, ki so večinoma posvečene lokalni zapuščini. Opisi arheoloških zbirk v vodniku so prav tako odvisni od načina predstavitve celotnega muzeja, zato so precej skopi, saj so v večini primerov omenjena zgolj kronološka obdobja, ki jim pripadajo, redkeje pa tudi najdbe, večinoma tiste, ki utegnejo zanimati širšo javnost, predvsem dobro ohranjeno in reprezentativno posodje, orožje, okrasni predmeti ter novci; nekateri izmed njih lahko vidimo tudi na fotografijah (keltski kipec vepra iz Pokrajinskega muzeja v Mariboru, apulski krater iz Pomorskega muzeja v Piranu, vaška situla iz Narodnega muzeja itn.). Najdišča so pri muzejih z obširnejšo arheološko zbirko navedena le izjemoma, večinoma v povezavi s pomembnejšimi odkritji (denimo Posavski muzej Brežice, Muzej Ribnica, Loški muzej, Koroški pokrajinski muzej v Slovenj Gradcu, Dolenjski muzej v Novem mestu), drugače pa je tam, kjer je arheološka razstava posvečena zgolj enemu najdišču - denimo razstava Oloris v Muzeju-galeriji Lendava.

Poleg muzejskih zbirk, ki so rezultat sistematičnih arheoloških raziskav, so omenjene tudi naključne najdbe, shranjene v muzejih, ki sicer nimajo prave arheološke zbirke - denimo Muzejska zbirka Laško.

Posebna skupina so muzeji na prostem in predstavitve *in situ*, pri katerih gre tako rekoč izključno za arheološke in etnološke spomenike. Večji del jih je prikazanih nekoliko natančneje, navedeno je obdobje, v katerem so nastali, njihov primarni namen, nekateri so opremljeni tudi s fotografijami (npr. antična Emona, I. in III. mitrej pri Ptujju, cerkev sv. Jurija v Legnu, Povodnov muzej na Ptujju, rimska nekropola v Sempetru, Rifnik pri Šentjurju).

Čeprav vodnik nudi izčrpen seznam slovenskih muzejev in galerij, so ti, kar zadeva ponudbo za javnost, žal predstavljeni precej neenotno, saj informacije, ki jih v njem lahko najdemo, nihajo od zgolj omembe zbirke oziroma razstave do podrobnega opisa razstavljenih predmetov, zaradi česar je vsebina razstav, vsaj nekaterih, pogosto precej nejasna. Tudi ureditev po abecednem redu lokacij ima poleg očitnih prednosti, kar zadeva preglednost, nekaj slabih strani, saj bi bilo predvsem arheološke in etnološke zbirke smiselno predstaviti tudi po pokrajinah, še posebej glede na to, da v veliki večini primerov vsebujejo lokalno gradivo. Kljub manjšim pomanjkljivostim pa vodnik nudi uporaben pregled muzejev in galerij, ki ponuja vsaj osnovne informacije o vseh teh ustanovah, in je brez dvoma koristen pripomoček za turistične in izletniške obiske muzejev in galerij, torej za seznanjanje javnosti s kulturno dediščino Slovenije, kar je tudi njegov namen.

Katarina ROTAR

Oživiljene kulture. Arheološka odkritja na Gorjancih/Žumberku.

Nina Pirnat-Spahič, Želimir Škoberne (ur.). Cankarjev dom, Ljubljana 2002. ISBN 961-6157-11-6.181 strani.

Pogorje Gorjanci leži na jugozahodnem robu Panonske nižine, med rekami Savo, Krko in Kolpo, torej na meji med Hrvaško in Slovenijo. Čeprav je danes razdeljeno med ti dve državi, gre tako iz geološkega kakor iz arheološkega zornega kota za enoten

prostor, ki pa nikakor ni izoliran in brez stikov z okolico. To je bil tudi razlog za pripravo razstave, ki bi nudila pregled celotnega območja, pri čemer je sodelovalo veliko število arheologov in kulturnih institucij iz obeh držav, ki tukaj že dolgo izvajata sistematične raziskave prazgodovinskih in antičnih najdišč. Razstava *Oživiljene kulture* prikazuje pomen tega območja in poudarja nujnost nadaljnjih raziskav v obeh državah. V knjigi je najprej predstavljena zgodovina raziskav, čemur sledijo odkritja - tako najdišča kakor najdbe - našeta po kronološkem zaporedju.

Arheološki ostanki na Gorjancih so bili tako na slovenski kakor na hrvaški strani znani že v drugi polovici 19. stoletja; na hrvaški strani so se sistematična in sondažna izkopavanja zares začela šele v osemdesetih letih 20. stoletja (zgodnjecevarska nekropola pod Gornjo vasjo, rimski refugij in prazgodovinsko gradišče na Griču (Sv. Marija Okička), Kosovac nad Bregano). Na slovenski strani sta na tem področju v osemdesetih letih 19. stoletja delovala Jernej Pečnik (Velike Malence, Brusnice) in Ignac Kušljan (Vrhpolje, Mihovo), raziskave pa so se nadaljevale tudi med vojnoma in vse do danes.

Najstarejše najdbe s tega področja sodijo v paleolitik (npr. mousteriensko strgalo s Podstražnika); iz neolitika in eneolitika so znane le naključne najdbe (Stari Grad nad Podbočjem, Levakova jama, Gradec nad Vratnim itn.).

Veliko naključnih najdb sodi tudi v čas bronaste dobe in kulture žarnih grobišč (Samobor, Sv. Jana, Veliki Lovnik, Gospodična na Gorjancih, Mihovo, Sv. Marija pod Okičcem itn.). Iz časa pozne bronaste dobe in z začetka železne dobe so znana tudi prva utrjena gradišča, postavljena na že naravno zavarovanih višinskih točkah in še dodatno utrjena s kamnitimi obzidji in lesenimi palisadami (Gradec nad Mihovim, Kosovac pri Bregani). Doslej znana grobišča sodijo v isti čas kakor naselja; gre za plana grobišča na ravninah, grobovi pa so žgani, z masivnimi žarami (Metlika-Hrib, Metlika-Borštek itn.).

V 8. stoletju pr. n. š. postane vodilna gospodarska panoga proizvodnja železa, poleg gospodarstva pa se spremeni tudi poselitvena struktura, pojavi se cela vrsta novih najdišč, drugačna pa je tudi socialna struktura - pojavi se nov vodilni sloj (knežji grobovi v Budinjaku). Halštatska naselja so s kamnitimi obzidji in zemljenimi nasipi utrjena gradišča, ki še vedno ležijo na že naravno zavarovanih predelih (Metlika, Velike Malence, Stari Grad nad Podbočjem); pojavijo se gomilna grobišča (Apnenik, Dolž, Dolenja Stara vas, Mihovo itn.) s skeletnimi, pa tudi žganimi grobovi. V času mlajše železne dobe se najprej pojavijo uvoženi keltski predmeti, v 3. pr. n. š. pa še nov način pokopa - plani žgani grobovi, vendar tako grobišča kakor naselja ostajajo na istih mestih kakor v halštatskem obdobju in tudi nekateri grobni dodatki kažejo na kontinuiteto.

Rimska oblast je Gorjance dosegla v zadnjih desetletjih 1. stoletja pr. n. š.; mesto naselitve so še naprej določale naravne razmere, naselja so predvsem na pomembnih in strateških točkah, ob cestah (Trebnje, Drnovo pri Krškem, Ribnica); dokler je bil limes neprebojen, so bile naseljene tudi nižine, v času nevarnosti (v 5. stoletju) pa predvsem vrhovi. Znana so tudi grobišča tega časa - Gornja vas, Bratelji, Gradec nad Mihovim, Mrzlo polje itn. - grobove, za katere so značilne kamnite konstrukcije (izpričani so trije različni tipi), lahko pripišemo Latobikom, kar potrjujejo tudi hišaste žare in lonci z narebranim cilindričnim vratom (Gornja vas, Bratelji).

V čas pozne antike sodijo najdbe iz Sv. Marije in Popovega dola (večinoma bronaste - fibula, pasni jeziček v obliki amfore), najmlajše na razstavi predstavljene najdbe pa so predmeti iz slovanskih grobov iz kamnoloma Camberk v Cerovem Logu.

Tej kronološki predstavitvi območja Gorjancev sledi katalog, ki navaja osnovne podatke o razstavljenih predmetih (najdišče, opis, material, dimenzije, inventarno številko in mesto hrambe, datacijo, literaturo, če ta obstaja), ki so v večini primerov tudi fotografirani, prikazuje pa tudi organizacijo razstave same.

Katarina ROTAR

Iva Curk: *Arma virumque ... Ob tvarnih virih o rimski dobi na Slovenskem*. Ilustracije Vili Vrhovec. Trda vezava z barvnim ovtikom, 111 fotografijami, večidel avtorja B. Križa. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1999.

Knjiga je nastala, kot pravi avtorica, na pobudo založnika kot dopolnilno branje srednješolcem in vsem tistim, ki jih rimska doba podrobneje zanima.

Knjiga skriva pod videzom poljudnega šolskega dela pravo zakladnico občudujočega arheološkega, zgodovinskega in lingvističnega znanja avtorice. Na dobrih sto straneh gostega tiska in sto enajstih fotografijah in risbah se esejistično seznanjamo z materialno kulturo rimskega časa v naših krajih. Pripoved nam približa prebivalstvo, upravo, vojsko, tehniko in znanost, urbanizem in gospodarstvo, umetnost, verstva in medicino. Na koncu spoznamo oblačenje v rimski dobi, prehranjevanje, bivališča, zabavo in družini skozi proces romanizacije. Delo se zaključuje s pregledom urejenih arheoloških najdišč, žal brez pregledne karte ali uporabnega opisa dostopa. Sledi bibliografija in nazadnje (pre)skromna časovna razpredelnica s kratkimi, večkrat nejasnimi besednimi zvezami, ki naj bi označevale dogodke ali celo zgodovinske procese.

Knjiga je zasnovana esejistično, v posameznih delih se celo želi približati prijaznemu dialogu z bralcem, toda nikoli se nisem znebila vtisa, da prav zaradi avtoričinega velikega strokovnega znanja in zgoščenega, mestoma tudi (pre)učene jezika in obsežnosti navajanja podatkov, dialog z bralcem ni mogoč. Precej je odlomkov latinskih tekstov starih rimskih piscev, ki jih avtorica stresa občudujoče lahko in mimogrede, toda z vsem tem obsežnim znanstvenim aparatom se nehote vzpostavlja nelagodje avtoritarnosti. Zaradi očitnega stremjenja k poljudnosti pripovedi pa se je na drugi strani avtorica istočasno odpovedala strokovnim izrazom, vendar je žal zato mnogokrat zašla v zanke predolgega, včasih pa tudi nenatančnega izražanja.

Knjiga je, kot avtorica trdi, namenjena srednješolski populaciji in naj bi vzpodbujala v mladih *libido sciendi*. Meni je vzbujalo branje vtis, da se zaradi preobsežnosti podatkov, ko skuša avtorica v enem stavku zaobjeti več povsem različnih in včasih tudi nezdržljivih tem, nit čiste pripovedi zabriše in razdrobi, zaradi česar se jedro dela (žal) ves čas izgublja. Delo, ki hoče biti poljudno, pa najsi bo razstava ali vodnik (v tem primeru po rimski dobi) se mora zavestno odpovedati vsemu, kar bralca odvrta od glavne pripovedi. Le malo (mladih) junakov bo ob takšni točki podatkov in besednega bombardiranja vztrajalo v verbalni bitki do konca. Sicer pa, mar si je bralec zares želel bojevanja, ko je kupil knjigo o rimski dobi na Slovenskem?

Kljub mojim pomislekom, ki so seveda čisto obsežne narave, malce pa tudi sad izkušenj pedagoškega in andragoškega dela, knjiga ostaja zanimiva obogatitev v preskromni slovenski zakladnici poljudnih del, zato se sprašujem, zakaj knjige ni v ponudbi naših muzejskih trgovin?

Verena VIDRIH PERKO

Ljudmila Plesničar Gec: *Urbanizem Emona*. Mestni muzej Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1999. 247 strani, 323 črno-belih in barvnih fotografij, skic in risb.

Arheološka javnost vedno željno pričakuje publikacije o Emoni, kajti desetletja raziskovanj še niso dovolj pregledno objavljena. Glede na to, da si v nobenem od ljubljanskih muzejev že dolgo ni moč ogledati pregledne razstave o antičnem mestu, je bil napovedan Urbanizem Ljudmile Plesničar Gec toliko bolj zaželen.

Vse od renesanse dalje se odpirajo in le postopoma rešujejo kompleksni problemi glede lociranja najdišča, lege znotraj province Panonije ali matične Italije in nenazadnje vprašanja, ali je bila Emona kolonija ali legijski tabor. Iz cele vrste publikacij in

različnih interpretacij se je pokazalo, da gre verjeti v prvi vrsti le strokovnjakom, ki zares dobro poznajo vire in jih tudi pravilno interpretirajo, najsi bodo to epigrafske, zgodovinske ali arheološke narave. Ker je avtorica pričujočega dela dolgoletna izkopavalka in raziskovalka Emona, je bila objava toliko bolj pričakovana, posebej v občutljivih primerih tistih vprašanj, kjer bi zares nekaj novega lahko povedala le dobra študija emonskih stratigrafij in arheološkega gradiva.

V uvodu se seznanimo z geografsko lego, nekaterimi zgoraj omenjenimi problemi ustanovitve in lege, vendar se avtorica proti pričakovanju bralca odloči, da ne bo ponavljala (že omenjenih) stališč, niti se ne izreka glede vključitve Emona v Italijo ali Panonijo. Delno poda zgodovinski oris v poglavju o Emoni v starih načrtih in preide na poglavje o planiranju mesta. Razpravo o izvoru ortogonalno načrtovanega mesta iz kultur *terramare* ovrže avtorica sama in je na nek način škoda, da jo sploh vključi v delo, ki sicer nasprotno ni problemsko zasnovano. Na novo ustanovljene kolonije v Galiji Cisalpini so imele povsem strateško vlogo v procesu vsestranskega projekta razparceliranja plodne zemlje, razseljevanja staroselskih prebivalcev, ki so jih spremljali obsežni agrarni posegi, kot so izsuševanje, melioracijska dela, krčenje gozdov, urejanje rečnih strug in povezovanje s kanali ter nenazadnje z gradnjo cestne mreže. Kolonizacija je bila neločljivi del strategije širjenja rimske države in nedvomno je prevzemanje oblik vojaškega tabora ali obratno, razporeditev vitalnih zgradb v nanovo ustanovljeni koloniji, v obeh primerih domala istega pomena. Oboje je le del kompleksnega, do zadnje podrobnosti izdelanega strateškega načrta širjenja in obrambe na novo koloniziranih ozemelj.

Avtorica skuša nadalje pojasniti prastare rituale, ki spremljajo ustanovitev novih mest. Omenja etruščanske običaje avgurov, ko so obredno označili središče (*umbilicus*), se obrnili proti vzhodu (od tod danes beseda orientirati se), razširili roki in zaznamovali *cardo*; to je os, okoli katere se suka sonce. Pravokotno na kardo je tekel *decumanus*, ki je torej vedno potekal od vzhoda proti zahodu. Nastale so štiri mestne regije, tista pred svečenikom se je imenovala *pars antica*, za njim *p. postica*. Levo je ležala *pars sinistrata*, desno (torej na jugu) *pars dextrata* ali še natančneje; *antica dextrata* in *postica dextrata*, ter *antica dextrata* in *antica sinistrata*. Z obredom prve brazde, *sulcus primigenius* (relief z upodobitvijo obreda je ohranjen v muzeju v Akvileji), je bil mestu načrtan obseg, na sekališčih z glavnim dekumanom in kardom so nastala štiri glavna mestna vrata. Z določitvijo stranskih dekumanov in kardov pa se je izbolikovala ortogonalna razporeditev posameznih stanovanjskih blokov, *insulae*.

Sledi daljša razprava o ortogonalnih zasnovah ustanovljenih mest, faktografska primerjava z mesti Deste regije, Dalmacije in nazadnje Celeje, Petovione in Neviouduna.

Dragocena je predstavitev tlorisne podobe Emona. Prostor je bil skrbno pripravljen in z nasutjem prirejen za gradnjo mesta. Širina cest znaša 8, glavna kardo in dekuman pa sta široka po 14 dvojnih korakov. Ulice prekriva zbit prod, pesek in malta in niso tlakovane. Pločniki so zbiti iz gline in omejeni z vrsto kamnov. Sledi predstavitev kanalizacijskega sistema, iztok kloak v reko in njihovi podrobni načrti. Obramba obzidja je zasnovana na dveh vzporednih jarkih, katerih ostanki so najbolj prepoznani na severni strani. Obzidje je imelo 29 stolpov (po najnovejših, vendar ne tudi navedenih) raziskavah.

Sledi obravnava obzidja, stolpov, jarkov in stranskih vhodov, zazidanih v pozni antiki (zaradi manjšega števila prebivalstva?). Preskrba z vodo je domnevno potekala iz vodnjakov, kasneje, po Šmidovih raziskavah v 3. ali 4. st., pa je bil speljan vodovod iz kamnogoriških, golovških in nekaterih drugih izvirov. Glede na pomen, ki ga je nedvomno imela Emona v sklopu zapor v Julijskih alpah (*Claustra Alpium Iuliarum*), je moralo biti v mestu v pozni antiki prisotno veliko vojske. To dokazujeta tudi odkriti poznoantični kopališči s pripadajočimi javnimi strukturami, kar govori močno v prid domnevi o gradnji vodovoda v tem obdobju.

Poglavje o namenski porazdelitvi mestne površine se začne z vprašanjem predivilnih zgradb in njihovo tesno povezanostjo z vojaškim ali civilnim značajem naselbine, na kar pa ni moč odgovoriti. Trditve, ki so bodisi potrjevale ali odrekale Emoni vojaški karakter, so slonele večidel na historičnih virih in obliki naselja, pa tudi na napačni interpretaciji epigrafskih in arheoloških virov. Avtorica sicer identificira nekatere gradbene ostanke kot predivilne, a se previdno ne opredeli za nobeno interpretacijo. Za kakršnokoli presojo je zagotovo neobhodno potrebna študija arheološkega gradiva iz obravnavanih plasti, za katere pa avtorica trdi, da so popolnoma uničene. Po samem načinu gradnje je negotovo sklepati o namembnosti, pa tudi o časovni opredelitvi in tako nedorečen argument, kot ugotavlja že sama avtorica, služi prej za špekulacije kot resno argumentacijo.

Tempelj, domnevno posvečen kapitolinski triadi, ki je bil razpoznan na podlagi okrasnih plošč, odkritih v sekundarni legi, naj bi nastal že v najstarejši fazi forumske zasnove. Škoda je, da avtorica ne daje analogij za zgodnjecesarske tempelje z istim okrasom. Gotovo bo najnovejše delo M. Cavalierija o forumskih bazilikah v treh Galijah v mnogočem olajšalo tovrstne primerjalne študije (Cavalieri 2002).

Za poznavanje obstoja kultov se lahko naslonimo predvsem na ostanke epigrafskih spomenikov. Potrjen je obstoj avgustalov, svečnikov, ki so v mestu skrbeli za državni kult Rome in Avgusta. Znani so lokalni kult Ekorne, Labura, pa mnogi drugi iz italško-grškega panteona (Šašel Kos 1999).

Zelo zanimivo je avtoričino razvijanje ideje arhitekture V. Kukoč, da je moč v zaokroženem vogalu stavbe na trgu Francoske revolucije prepoznati ostanke amfiteatra. Glede na to, da je na ostanke amfiteatra opozoril že Dolničar na prostoru današnjih Križank, bi mogli domnevati na tem mestu najbrž ostanke teatra. Brez arheoloških raziskav, pripominja avtorica sama, pa so vse to le domneve.

Brezkrajni razpravi o vključenosti Emone v Panonijo in s tem posredno vprašanju vojaškega tabora ali civilne naselbine je zadal odločilen sunek J. Šašel s poglobljenim pretresom virov (Šašel 1989). Sledili sta mu je M. Šašel Kos in avtorica s preglednimi članki. Še nadaljnje tehtanje istih argumentov kaže, da avtorice odgovori niso povsem prepričali. Odločila se je, da posveti celo poglavje Urbanizma vprašanju vojaškega tabora, ponovno pretresa argumente, vendar končnega mnenja previdno ne izreče. Sledi obravnava Sarijevih dokazov za tabor; nagrobnikov dveh vojakov 15. legije, mestnega obzidja, primerjave z velikostjo nekaterih drugih taborov in z izsledki študij na materialni kulturi najstarejših emonskih plasti, ki generalno in skorajda brez izjem sodijo v čas od poznega Avgusta dalje. Nakar se avtorica ponovno povrne k t. i. predivilnim strukturam, suhozidnim bazam za lesene stavbe, katerih namen ni poznan, kakor tudi ne gradivo iz stratigrafskih plasti. Treba se je strinjati, da jih ni moč jemati kot argumentacijo h katerikoli zgornji trditvi in zato vprašanje legijskega tabora, ob očitni nezadostnosti naštetih argumentov, pustiti še nadalje odprto.

V zaključnem poglavju prvega dela so predstavljeni ostanki antične urbanizacije, ki jim je moč slediti skozi srednjeveško mestno zidovje do današnjih dni. Emona je bila, podobno kot velika večina antičnih mest, priročen kamnolom kasnejšim prebivalcem. Pomembno zmago pri ohranjanju emonskega obzidja je izbojeval šele F. Stele s pozivom vsej evropski strokovni javnosti leta 1928. Žal so kasneje varstveniki kulturnih ostalin marsikateri boj za ohranjanje izgubili! Avtorica našteje ohranjene dele obzidja, vključenost antičnih urbanističnih ostankov v moderno mesto in arheološke parke na Mirju, Jakopičev vrt in Starokrščanski center ter nekaj manjših točk.

Sledijo štirje pregledni tlorisi antičnega mesta po gradbenih fazah, ki vneseni v raster sodobnega mesta delujejo zelo nepregledno. Na tem mestu bi bila dvobarvnost najbrž zares potrebna!

Sledi podrobna obravnava posameznih inzul, opisi izkopavanj, posameznih gradbenih faz in tlorisi. Ponekod so dodani poskusi

prostorske rekonstrukcije, npr. pri forumu. Žal so ponatisi risarskih rekonstrukcij starokrščanskega centra na str. 212 neprimerljivo slabši od prve objave izpred dvajsetih let (Plesničar Gec 1983). Dobrodošle so tudi objave tlorisov in prve interpretacije izkopavanj na gradbišču bodoče Univerzitetne knjižnice.

Kljub avtoričinemu doslednemu citiranju uporabljene literature, bi gotovo bilo zelo dobrodošlo sprotno navajanje temeljnih objav izkopavanj ali obravnave izkopanega gradiva v poglavjih o posameznih inzulah. Objava nekaterih (verjetno le izbor) profilov je gotovo zelo dobra odločitev, vendar ne more v nobenem primeru nadomestiti *fundberihnih* objav, ki jih v mnogih primerih za Emono še vedno pogrešamo. Če pomislimo na odnos matične muzejske hiše za sistematično obdelavo, publiciranje in razstavljanje emonskega gradiva, nas to upravičeno lahko zaskrbi.

Sledi slovarček antičnih krajevnih imen, ki jih avtorica dosledno ne sloveni, in moderna imena mest, seznam antičnih dolžinskih mer in seznam uporabljene literature.

Knjiga je razkošno opremljena, ena redkih, ki si dovoljuje celo barvno označene številke slik in angleški tekst v drugačni barvi, kar pa je seveda nujno (žal) močno dvignilo ceno publikacije. Četudi je bila knjiga nagrajena kot najlepše opremljeno znanstveno delo, moram reči, da sicer oprema ne doprinaša k jasnosti in razvidnosti dokumentacije; slike in risbe so prenatlačene, ker se oblikovalka ni odločila za (grde) ločilne linije, zato je včasih nejasno, kje se kateri od načrtov neha in začne drugi, kot tudi ne, kaj spada k nemu in kaj k drugemu. Številčenje strani se zaradi iste barve rado meša s številkami slik. Izključno oblikovalki so lahko namenjeni podnapisi k slikam, ki so ponekod več kot dvajset cm oddaljeni od slike. Tako oblikovanje, pa naj je še tako bleščeče, služi samo sebi v namen, kar pa gotovo ni v prid znanstvenemu delu.

Publikacija prinaša veliko bero novih spoznanj, močno razširi vedenje o antičnem mestu in izrabi prostora. Zelo odmevno je avtoričino širše razmišljanje o problemih izvora mesta, ne more pa nadomestiti teamskega dela, ki bi ga institucionalno morali zagotoviti pri objavi takega kompleksa kot je antična Emona. In ta nemoč našega institucionalnega razmišljanja, nemoč prisluhniti potrebam današnjega uporabnika publikacij, obiskovalca muzejev in parkov ali nenazadnje izobražene slovenske javnosti, se kaže najbolj jasno v naši - nujno okleščeni ponudbi. Tudi neizmerni napor posameznika ne morejo nadomestiti vrzeli, ki čedalje bolj široko zijajo tam, kjer je nenadomestljivo potrebno usklajeno delo skupine raziskovalcev.

Knjiga je nastala v času, ko se je bližala vroča razprava o Emoni kot panonskem ali italškem mestu h končni razrešitvi in se nedavno razpletla z odkritjem mejnika med Nauportom in Emono (Šašel Kos 2002). Vendar v pričujočem delu teh perečih znanstvenih vprašanj ni zaslediti, avtorica se jih sicer res dotakne, a tudi spretno izogne in dosledno ne izreka svojega mnenja in se raje odloča v prid splošnega diskurza o izvoru rimske urbane civilizacije, o vplivu grške in etruščanske kulture, kar je sicer nedvomno splošnemu znanju potrebno, v tem delu pa je bila njena odločitev na škodo bistvenih vprašanj o Emoni.

S pričujočim zapisom se ugledni raziskovalki Emone dr. Ljudmili Plesničar Gec iskreno zahvaljujem, da sem imela priložnost sodelovati v njenem kabinetu v Mestnem muzeju Ljubljana in graditi svoje znanje na gradivu iz Emone med leti 1986 in 1997.

CAVALIERI, M. 2002, *Auctoritas Aedificiorum. Sperimentazioni urbanistiche nei complessi forum-basilica delle Tres Galliae et Narbonensis durante i primi tre secoli dell'impero.* - Parma.

PLESNIČAR GEC, L. 1983, *Starokrščanski center v Emoni.* - Kat. in monogr. 21.

ŠAŠEL, J. 1989, Zur verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas. - *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 41, 169-174 (= *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 707-714).

ŠAŠEL KOS, M. 1999, *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps*

and Adriatic. - Situla 38, Ljubljana.
 ŠASEL KOS, M. 2002, The boundary stone between Aquileia and Emona. - *Arh. vest.* 53, 373-382.

Verena VIDRIH PERKO

Janka Istenič: *Poetovio, zahodna grobišča I. Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu. / Poetovio, The Western Cemeteries I. Grave-Groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz.* Prispevek Małgorzate Daszkiewicz in Gerwulfa Schneiderja. Katalogi in monografije 32. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 1999. ISBN 961-6169-12-2. 244 strani, 201 slika (112 barvnih), 5 prilog, dvojezično slovensko in angleško.

Janka Istenič: *Poetovio, zahodna grobišča II. Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu. Katalog / Poetovio, The Western Cemeteries II. Grave-Groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz. Catalogue.* Katalogi in monografije 33. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2000. ISBN 961-6169-13-0. 437 strani, 177 tabel, dvojezično slovensko in angleško.

V delu Janke Istenič je objavljeno 784 grobov, ki izvirajo z zahodnih grobišč Petovione in jih hrani Deželni muzej Joanneum v Gradcu. Grobišče je odkril Franc Ferik leta 1888 in izkopavanja na njem pomenijo začetek arheoloških raziskovanj Petovione. Najdbe, ki so prišle v Joanneum, so bile izkopane v letih 1889 do 1895, nekaj pa tudi v letih 1907 in 1908.

Grobovi sodijo v čas od 1. do 4. st. in so vsebovali 1747 predmetov. Gre za eno največjih izkopanih rimskih nekropol v Sloveniji, ki je bila že takoj prepoznana kot izredno pomembna. Arheologi so gradivo, ki ga hranijo v Joanneu, uporabili za temeljne študije srednjeevropske rimske provincialne arheologije. Otto Fischbach je leta 1896 na petovionskem materialu utemeljil tipologijo rimskih oljenk (*Römische Lampen aus Poetovio im Besitze des steiermärkischen Landesmuseums "Joanneum", Mittheilungen des Historischen Vereins für Steiermark* 44, 3-64). To gradivo je vključila tudi Dora Ivány leta 1935 v obravnavo panonskih oljenk (*Die panonischen Lampen, Dissertationes Pannonicae* 2/2, Budapest). Tudi druge kategorije najdb z grobišča so bile vključene v osnovne preglede rimskega gradiva iz Panonije. Keramiko je upoštevala Eva Bónis (*Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien, Dissertationes Pannonicae* 2/20, Budapest 1942), fibule Erzsébet Patek (*Verbreitung und Herrkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien, Dissertationes Pannonicae* 2/19, Budapest 1942), steklo Andrea Benkő (*Üvegcorpus, Régészeti füzetek* 2/11, Budapest 1962) in noriško-panonsko nošo Jochen Garbsch (*Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 11, München 1965). Nagrobniški in drugi ostanki kamnite nagrobne arhitekture so bili vključeni v *CIL* III in v V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien* I (Zagreb 1938).

Nikoli pa ni bilo grobišče obravnavano sistematično in v celoti. To je razumljivo, saj velika količina gradiva in dokumentacije zahteva že sama po sebi izjemno velik raziskovalni napor. Pri zahodnih grobiščih Petovione pa je analiza še dodatno otežila zelo težko čitljiva, pomanjkljiva in le delno ohranjena dokumentacija, ki je spravljen v različnih inštitucijah v Avstriji in Sloveniji.

Obravnavo zahodnih grobišč Petovione je Janka Istenič razdelila v dve knjigi. V prvi predstavlja zgodovino raziskav, dokumentacijo, topografijo in način pokopa. Sledijo razprave o različnih vrstah arheološkega gradiva. Druga knjiga prinaša katalog grobov.

S preučevanjem dokumentacije je avtorica lahko locirala tri četrtnine grobov na katastrske parcele. Z natančnim lociranjem, kartografsko predstavitevijo in tudi objavo arhivskih virov (načrtov) so postavljeni trdni temelji arheološke topografije grobišč na desnem bregu Drave

Rekonstruirane so bile tiste grobne celote, za katere podatki v inventarnih knjigah to omogočajo. Zelo malo je znanega o

načinu pokopa. V grobnem ritualu so bili ugotovljeni močni vplivi iz severne in srednje Italije z nekaterimi "neitalskimi elementi". Ta analiza ni bila vključena v prvo knjigo, temveč je objavljena posebej: J. Istenič, The western cemetery of Poetovio: burial evidence and cultural identity, *Histria Antiqua* 8, 2002, 165-173.

Ker so arhivski podatki skopi in nepopolni, se je avtorica usmerila predvsem k neposrednemu proučevanju predmetov iz grobov.

Pri datacijah in opredelitvah tipov kovinskih, steklenih, koščenih in jantarnih predmetov se je naslonila na že obstoječe tipologije. Osnovna datacija in s tem povezana literatura je podana v drugi knjigi, v katalogu. Le v primerih, ko je bila potrebna širša obravnava, jo najdemo v glavnem besedilu - v prvi knjigi. S tem je avtorica želela doseči večjo preglednost in ohraniti v glavnem besedilu prostor predvsem za izvirna besedila (in ne na primer za enostavno datiranje po analogijah v obstoječih objavah.)

Keramiki, s posebnim poudarkom na ekonomskih vidikih, je posvečen najpomembnejši del razprave. Petoviona je bila pomembno središče lončarske proizvodnje, saj so obsežna zaščitna raziskovanja v sedemdesetih in na začetku osemdesetih let odkrila velike lončarske obrate v vzhodnih predmestjih. Pri proučevanju keramike je bilo v središču vprašanje identifikacije petovionske lokalne proizvodnje, razširjenost petovionskih izdelkov in virov uvožene keramike.

Uvožena keramika je bila določena s pomočjo primerjave s splošno znanimi izdelki italjskih, galskih in germanskih delavnic, tipologija oljenk je bila dopolnjena.

Večina ostalih keramičnih predmetov je bila opredeljena po na novo izdelani tipološki shemi. Neodvisno od oblike je Isteničeva lončenina na podlagi opazovanja keramike kot materiala razdelila v 21 skupin, ki jih imenuje fabrikati. Skupine so natančno opisane in predstavljene z barvnimi fotografijami. Pri preučevanju keramike barvne slike pomenijo pripomoček, ki olajša razumevanje in odpravlja številne nesporazume.

Isteničeva je ugotovila izvor keramičnih fabrikatov s pomočjo referenčnih skupin. Reference so bili neuspešno žgani izdelki iz lončarskih peči v Rabelčji vasi, predmeti iz lončarske peči na Spodnjih Hajdini, izdelki s pečati, za katere se domneva, da so oznake petovionskih lončarjev, ter posode, katerih oblike so značilne za Petoviono. Za lokalno proizvodnjo je značilna oksidacijsko žgana keramika F 7 in njena redukcijsko žgana različica F 8. Prva obsega 71% petovionskih izdelkov, druga pa le 11%. Poleg teh dveh je še osem lokalnih fabrikatov, ki pa so bistveno manj številni.

Mineraloške in kemične analize ter druge tehnološke študije, ki sta jih v posebnem poglavju prispevala Małgorzata Daszkiewicz in Gerwulf Schneider, so potrdile in dopolnile ugotovitve o izvoru fabrikatov rimskih posod in oljenk. Večina vzorcev fabrikatov F 7 in F 8 sodi v dve skupini, ki sta obe lokalnega izvora. Analize so zajele tudi vzorce drugih domnevno lokalnih fabrikatov, za katere se je tudi pokazalo, da izvirajo najverjetneje iz širšega območja Petovione.

Lokalna keramika prevladuje v grobovih vseh časovnih obdobjih, približno četrtnina keramičnih predmetov pa je uvožena. Veliko večino uvoženih predmetov predstavljajo italške oljenke iz 1. st. in prve polovice 2. st. Uvoz začne upadati že na začetku 2. st., bistveno pa se zmanjša na začetku druge polovice 2. st.

Večina loncev in skled oblikovno izhaja iz latenske tradicije, italške vzore pa je posnemal velik del namiznega posodja. Po kakovosti del teh posnetkov komajda zaostaja za italjskimi vzori. Lončarska proizvodnja, ki je posnemala italške vzore, se je razvila že v poznoavgustejskem ali zgodnjeterberskem času.

Isteničeva je razširjenost petovionskih izdelkov ugotavljala s pregledovanjem keramike z najdišč vzhodne Slovenije, severozahodne Hrvaške, deloma z Madžarske in v Falciji Solvi. Oprla se je na fabrikate, deloma na oblike in na sicer redke pečate. Pokazalo se je, da je tržišče petovionske keramike na zahodu, ob cesti proti Celeji, segalo gotovo do Spodnjega Grušovja - to je okoli 40 km daleč. Med celjsko keramiko petovionskih izdelkov ni našla. Ob Dravi navzgor se da zasledovati petovionske

izdelke do Ruš, najdemo jih na območju Slovenskih Goric. Petovionska keramika se širi vzdolž ceste proti Mursi vsaj 60 km daleč. Izbrane kategorije keramike, kot kažejo melnice, oljenke in opeke s pečati, pa so imele veliko širše tržišče: na severu do Flavije Solve, ob jantarjevi cesti do Karnunta, vzdolž Drave in Donave pa do Murse, Singiduna in Viminacija. Močna razširjenost proti jugovzhodu je gotovo posledica cenejšega in dobro organiziranega rečnega transporta.

Zaključno poglavje prve knjige je posvečeno dataciji grobov. Datiranih grobov je okoli 80 %. V 1. in 2. stol. sodi tri četrtine grobov, v 3. in 4. st. pa spada le 5 % grobov. V obdobje 2. in 3. stol. je datirano 6 % grobov. Glavnina grobov sodi v obdobje od flavijskega časa do prve polovice 2. st.

Druga knjiga o zahodnih grobiščih Petovione, s podnaslovom Katalog, močno presega običajen katalog arheološkega gradiva. Za vsak posamezen grob so vedno navedeni arhivski podatki o legi, o izkopavanjih in komentar. Tako je vse ugotovitve mogoče preverjati in, ob morebitnem odkritju izgubljenih ali založenih arhivskih virov, tudi dopolnjevati.

Osnovni vir za rekonstrukcijo grobnih celot so bile inventarne knjige Joannea. Predmeti v grobovih so opisani, k temu je navedena risba predmeta in morebitna fotografija. Opis vsebuje podatke o materialu, pri keramiki je vedno določen fabrikat. Sledi tipološka opredelitev in datacija posameznih predmetov, utemeljena z literaturo. Citirane so tudi vse prejšnje objave predmeta. Na koncu je navedena datacija celotnega groba in predmeti, ki so bili za datiranje odločujoči. Risbe v katalogu so izredno kakovostne, pomembno dopolnilo so tudi barvne fotografije.

Druga knjiga s takšno predstavitvijo gradiva, natančnim lociranjem ter tipološko in kronološko opredelitvijo posameznih predmetov predstavlja zgščeno temeljno študijo, hkrati pa tudi preverljivo osnovo številnih zaključkov iz prve knjige. Tu mislim predvsem na topografijo in kronologijo grobišča ter na statistična razmerja v keramiki.

Delo Janke Istenič pomeni bistven premik v poznavanju Petovione, enega najpomembnejših mest rimske Panonije. Odprla je tudi novo poglavje v razumevanju gospodarskih odnosov na prostoru med severno Italijo in osrednjim Podonavjem. Tako smo dobili novo osnovo za nadaljne raziskovanje Petovione, hkrati pa vzpodbudo rimski provincialni arheologiji v Sloveniji. Zgledovali bi se lahko po doslednem izhajanju iz primarnega gradiva ter po natančni obravnavi prostora in kronologije. Poglavje, posvečeno analizi keramike pa predstavlja vzor, kako je potrebno obravnavati velike sklope keramičnega gradiva, kako ga je potrebno klasificirati, opisati, smiselno urediti in obvladati ter kako vključiti naravoslovne analize v arheološko raziskavo in interpretacijo. Kvalitetno in bogato slikovno gradivo in popoln prevod v angleščino sta sicer zahtevala velik napor avtorja in založnika, toda šele tako sta knjigi o zahodnih grobiščih Petovione dobili svoje pravo mesto v širšem evropskem prostoru. To pa je mesto med najboljšimi sodobnimi deli, ki so strogo utemeljena na primarnem gradivu hkrati pa s kombinacijo arheoloških in naravoslovnih raziskav odgovarjajo na pomembna zgodovinska vprašanja o razvoju gospodarstva.

Jana HORVAT

Irena Lazar: *Celeia. Arheološka podoba mesta.* Pokrajinski muzej Celje, Celje 2001. 64 strani, 53 barv., 23 čb fotografij, 19 kart in risb.

Predstavitev antične Celeje avtorice Irene Lazar je sistematično zasnovana in se začne s kratko zgodovino raziskav, ki sega kar pet stoletij daleč in sovпада z najbolj bleščočim obdobjem celjskih knezov. Paolo Santonino v popotnih dnevnikih iz konca 15. st. sporoča, da so Celjani imenovali svoje mesto zaradi številnih starin kar Mala Troja. Vse do 19. st. pa so dragocene celejanske najdbe polnile vojvodske in druge privatne zbirke na Dunaju in v Trstu.

V 19. st. pa so začeli meščani starine skrbno zbirati in vzdavati v pročelja hiš, med njimi so najbolj znana Vrata s starinami iz Gosposke ulice. Nastali so prvi načrti antičnega mesta, na njih so označevali mesta odkritih mozaičnih tal in posamezne dele mestne arhitekture. Sredi stoletja je odkritje 28 votivnih ar beneficiarjev vzpodbudilo nastanek prvega lapidarija ob farni cerkvi.

1882 pa je bil ustanovljen Mesni muzej in začele so se prve načrtno arheološke raziskave mesta. Med najpomembnejšimi raziskovalci je bil E. Riedl, čigar izjemno natančni zapiski in načrti so še dandanašnji v veliko pomoč raziskovalcem. V ta čas sodijo izjemna odkritja rimskih kopališč, bronast kip Celeje, Bakhova maska in t. i. Noriški vojak. Prvo polovico preteklega stoletja ni zaznamovalo nobeno izjemno odkritje, intenzivnejše raziskave pa so potekale po drugi svetovni vojni pod vodstvom kustosov A. Bolte in V. Kolšek; vzrok zanje je bila predvsem pospešena gradnja, arheološka dela pa so bila omejena v prvi vrsti na nadzor pri gradbenih posegih. V sedemdesetih letih je bila odkrita bogata zahodna nekropola, sledila so odkritja številnih urbanih delov in arhitekture s freskami, mozaiki in drobnimi najdbami. Ustanovitev ZVKND v osemdesetih letih je dala nov zagon arheološkim raziskavam in A. Vogrin je postala nepogrešljiv sodelavec celjskim muzejskim arheologom.

Celeja je zrastle ob sotočju Voglajne in Savinje, v plodni Savinjski dolini ob prazgodovinski jantarni cesti. Najstarejše sledi predhodne prazgodovinske naselbine segajo v čas pozne žarnogrobiščne kulture. Na vznožju Miklavškega hriba se je razprostirala naselbina keltskih Tavriskov, ki pa je bila delno uničena s premikom struge Savinje. Noriško kraljestvo, ki je v določenem času obsegalo tudi ta prostor, je bilo zveza keltskih plemen z več središči. Zaradi izjemnih rudnih bogastev je imelo kraljestvo v sklopu rimske države poseben položaj in je bilo aneksirano okoli leta 15. pred Kr. V tem občutljivem političnem procesu je nedvomno igrala pomembno vlogo staroselska aristokracija, kar nam dokazuje tudi epigrafsko gradivo, npr. Veponov nagrobnik. V klavdijskem času postane Norik provinca, Celeja pa skupaj s še štirimi noriškimi mesti rimski municipij. Županovali so predvsem domačini. Več kot deset celejanskih županov omenjajo številni ohranjeni epigrafski zapisi, med drugim tudi na šempeterskih grobnicah. Omenjeni so tudi mestni svetniki, senat in municipalni svečeniki.

Celejo omenjajo številni antični viri, označena je na Tabuli Peutingeriani iz 12. ali 13. st., in navsezadnje se je njeno ime ohranilo skoraj v nespremenjeni obliki do današnjega dne.

Poglavje o ostankih mesta je gotovo najbolj dragoceno, ker prinaša veliko doslej manj poznanih ali celo povsem novih podatkov. Meje mesta so se spreminjale, saj je na vzhodnem delu v 2. stoletju preraslo začrtan teritorij in se raztegnilo na prostor prvotno odrejen nekropoli, kar je za rimska mesta dovolj nenavaden pojav. Danes lahko obseg antične Celeje zamejimo na prostoru med železniško postajo na vzhodu, Miklavškim hribom na jugu, Levstikovo ulico na severu in Gledališkim trgovom na zahodu. Vzdolž vpadnic so se razprostirale obsežne nekropole, ki so zaradi večmetrskih nagrmađenih plasti rečnih naplavin ostale večidel neraziskane. Mesto je imelo po nekaterih presoajah okoli 10.000 prebivalcev (ali štirikrat manj kot Petoviona in okroglo triinpolkrat več kot Emona. Seveda so ocene o številu prebivalstva zelo riskantne in zato se jim praviloma pisci ponavadi izogibajo, osebno pa se z avtorico strinjam, da so za sodobnega muzejskega uporabnika izjemno izpovedne).

Poznane so štiri glavne celejanske vpadnice, največ novosti prinašajo odkritja iz območja Knežjega dvorca, kjer je tlakovana cesta z odtočnimi jarki merila kar 10,4 m. Na tem mestu je bila cesta tudi premaknjena višje proti severu, čemur so botrovale vodne ujme, datirane z miljniki najdenimi v strugi Savinje v čas po letu 268.

Sledi poglavje o komunalni opremi mesta, sicer za strokovnjake izjemno pomembno, a utegne biti za običajnega uporabnika vodnika morda malce razpotegnjeno in rahlo nezanimivo.

Izjemno pomembno je poglavje o forumu in javnih zgradbah,

kjer so predstavljene tudi največje novosti. Celeja je bila, kot izvemo iz avtoričine predstavitve, bogato, trdno zidano mesto, ki so ga krasili številni marmorni kipi in kolonade. Iz kamna zidane in z opeko pokrite hiše so bile razkošno opremljene z mozaiki, poslikane s freskami in v mnogih primerih ogrevane s hipokavsti. (Po svoje je škoda, da avtorica obravnava razkošne mozaike iz starokrščanske bazilike skupaj s profanimi!). Freske iz Celeje so po zaslugi predhodnih raziskovalk, V. Kolškove in L. Plesničar Gec, znane tudi v svetovni arheološki literaturi. Lazarjeva jih predstavi na kratko in vabljivo, kot se za muzealca, ki z vodnikom v prvi vrsti povabi bralce na obisk muzeja, tudi spodobi.

Opisani sta obe odkriti kopalnici s sistemi ogrevanja. Lega celejanskega foruma je še vedno nekoliko vprašljiva. Nekoč so menili, da je ležal pod Stanetovo ulico in da se je njegova lega sčasoma spremenila, kar za poznavalce rimskega sistematičnega urbanega planiranja gotovo ni sprejemljiva razlaga. Najbogatejše najdbe zadnjega desetletja sodijo v prostor med trgov Celjskih knezov, Glavnim trgov, Prešernovo ulico ter Savinjo. Tu so antične zgradbe monumentalne in razkošno opremljene. Nekatere so bile razpoznanne kot svetišča, v neposredni bližini so bili odkriti deli kipov v nadnaravni velikosti, eden je pripisan Apolonu. V poznoantičnemu zidu, vključenem v temelje Knežjega dvora, so vzdani številni ostanki reliefov in deli polne plastike, ki so skoraj gotovo krasili forumske zgradbe.

Med svetišči je vsekakor treba omeniti Herkulovo, odkopano v petdesetih letih prejšnjega stoletja, ki danadanašnji po krivici ostaja odrinjeno in malce zanemarjeno.

Celeja je bila bogata. O tem pričajo poleg razkošnih nagrobnikov tudi odkrite sledi številnih obrti, med drugim talilni lončki, kalupi, surovci in polizdelki ter talilni odpadki in zavrženi nauspeli izdelki, izgubljeno ali pozabljeno orodje ... Iz tega je razvidna lončarska, steklarska in kovinarska obrt, bogata je kamnoseška tradicija in nedvomno je bila ugotovljena tudi latenskodobna kovnica noriških srebrnikov.

Bogata so tudi pričevanja odkritih grobišč, ki so se raztezala nekaj kilometrov izven mesta ob severni, zapadni in južni vpadnici. V grobovih so bili odkriti številni importirani, luksuzni izdelki. Med njimi italska sigilata in stekleno posodje, bronast in srebrn nakit, staroselska lončenina in ponekod tudi kostni ostanki bogate posmrtno popotnice; goveja glava, svinjsko pleče, petelinje bedro in pet polžev ... Iz enega od bogatih grobov izvira tudi izjemna najdba bronaste Bakhove glave, ki je bila del večje posode in jo danes hrani Umetnostnozgodovinski muzej na Dunaju.

Iz Celeje so poleg odkritih grobov znani tudi številni nagrobniki in deli razkošnih edikul, grobnic kakršne poznamo iz Šempetra. Med nagrobniki izstopa nagrobnik Tiberija Julija z reliefno upodobitvijo Menade. Del nekoč večje pepelnice pa je krasila tudi reliefna upodobitev Lune in Endimijona. Med vklesanimi imeni srečamo tudi imena ljudi, ki so v Celejo prišli iz Sirije in drugih vzhodnih provinc rimskega imperija. Nagrobnik Efežanke Euhodije je slovenski strokovni javnosti že dolgo poznan.

Izjemno zanimivo je poglavje o prebivalstvu. Avtorica govori o ohranjenih imenih uglednih celejanskih družin, med njimi so najbolj znani Vindoniji. Keltska tradicija je razvidna ne le v drobnem gradivu, nakitu in novcih, tudi med danes poznanimi imeni celejanskih prebivalcev je največ keltskih imen, npr. Vepon, Bonijata, Mogion, Dubna. Iz nagrobnih upodobitev nam je poznana staroselska noša, posebej nakit in oblačila domačink. Poznani so nam domačini, ki so dosegli visoke položaje v rimskem cesarstvu, med njimi Tit Varij Klemens, ki je dosegel senatorski stan in je bil pod Markom Avrelijem član ožjega vladarskega sveta.

Poglavje o mestnem obzidju je prav tako prineslo nekaj novosti. Celeja v prvih dveh stoletjih ni bila obzidana, obseg zgodnjega mesta pa je presegal poznoantično obzidano mestno območje. Ostanki utrdbene arhitekture iz zgodnjega obdobja pa dokazujejo obstoj zgodnjega strateško kontrolnega sistema ob Miklavškem hribu. Politični dogodki 3. stoletja in nevarni barbarski vdori so narekovali gradnjo obzidja tudi nezavarovani Celeji. Ostanki obzidja so bili prvič odkriti na zahodni strani mesta, ob gradnji

Narodnega doma, kjer se potek šestmeterskega antičnega obzidja dobro ujema z linijo dvometerskega srednjeveškega. Najobsežnejši del obzidja pa je prišel na dan ob nedavnih raziskavah Knežjega dvora. Severno obzidje je ležalo pod Levstikovo ulico, kjer so bili odkriti mogočni bloki izsekani iz apnenca. Dokazi o vzhodnem obzidju so prišli na dan že v petdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je bil odkrit zid iz lomljenca in oblic vezanih z živim apnom. Ta del obzidja se po tehniki gradnje razlikuje od ostalih delov obzidja in je morda starejši. Morda je mesto ščitil pred poplavami že v zgodnji dobi. Celeja je bila obzidana tudi na jugu, kar so dokazali ostanki zidu odkritih pod Staro grofijo.

Kot je dobro znano, je konec 3. stoletja mesto prizadela huda katastrofa, vodnim ujamom se je pridružil morda še potres, kot dokazujejo dolgo prezrti Riedlovi zapisi natančnih opazovanj uničenih mestnih plasti.

Vodnik avtorica zaključuje s poglavjem o religiji, ki se je v glavnih potezah ujemala z vsemi rimskimi mesti; na forumu je stal tempelj rimske triade, srečamo mnogo znamenj čaščenja zavetnikov rodovitnosti, sreče, dobre zmage, uspešnega trgovanja in kovaštva; božanska Celeja je bila čaščena skupaj z najvišjim Jupitrom, slede Fortuna, Viktorija, Herkul, Mars in Merkur. Ohranjeno je veliko število njihovih malih in velikih plastik, posvetilnih napisov in drugih podob. Veže privatnih bivališč so krasili larariji s podobnicami hišnih božanstev, javne trge votivni oltarji in posvetilne plošče, kipi in reliefi zavetnikov, polbogov in bogov. Ob slovesnostih so pekli kruhke s podobami zavetnikov. Orientalni kulturi niso bili neznan, kar moremo navsezadnje dobro povezati tudi z že omenjenimi (številnimi?) priseljenci iz Vzhoda. Več pozornosti zaslužita staroselski božanstvi Adsaluta in Savus, katerim so pogosto izročali v varstvo blago in popotnike na deroči Savi in še posebej na brzici med današnjim zaselkom Savo in Radečami. Pred hudournou Voglajno je varovalo božanstvo *Aquo*, njemu posvečeni napisi so bili odkriti na Rifniku. Iz Dobrteše vasi je poznana drugod neizpričana Karvonija. Nazadnje se avtorica posveti še krščanstvu. Celeja je bila sedež škofije, poleg odkrite cerkve, bogate mozaične opreme, kristolnice in številnih drugih pričevanj so poznani celejanski škofje tudi iz cerkvenih kronik in navsezadnje iz enega najlepših poznoantičnih nagrobnikov iz 6. st. posvečenega škofu Gavdenciju, ki je bil odkrit v bližnjem Preboldu. Tedaj se je tudi izteklo antično obdobje Celeje. Vendar kot dokazujejo najnovejše raziskave, spomin nanjo ni nikoli povsem usahnil, najpristnejše izročilo je navsezadnje tudi samo ime današnjega Celja.

Celeja je bila (tako kot tudi druga rimska mesta v Sloveniji) dobro prikazana že v seriji starih malih Kulturnih in naravnih vodnikov. Strokovni javnosti so dostopne številne povojne objave grobišč, redkeje so objave urbanističnih raziskav in nezadostne so študije drobnega gradiva. Tudi poljudnih predstavitev in razstav ni bilo malo, saj celjski Pokrajinski muzej ne slovi zaman kot eden najlepše urejenih slovenskih muzejev. Vendar je bera novih spoznanj, ki so v veliki meri sad sistematičnega dela z arhivskim in arheološkim gradivom Irene Lazar in njenih sodelavcev, upravičeno narekovala izid novega, razkošnejšega vodnika. Namenjen je, tako domnevam, širokemu krogu domačih muzejskih uporabnikov, ki je z dobrim prevodom Phila Masona postal dostopen in vabljiv tudi mnogim tujim obiskovalcem antične Celeje. Delo je prijetno oblikovano, naslovnica z zlato natisnjem glavnim naslovom CELEIA pa zelo dobro pristoji antičnemu mestu z več kot stoletjem arheoloških raziskav, s številnimi vzornimi muzejskimi predstavitevami in mnogimi strokovnimi in znanstvenimi objavami.

Izčrpani a kratki opisi so podprti z jasnimi risbami in načrti, kar bralcu omogoča lahko in tekoče razumevanje teksta.

Že v naslovu pa bode v oči avtoričina odločitev za rabo imena Celeia; v nadaljevanju teksta je razvidna nedosledna raba slovenjene oblike (npr. str. 14; ... ime Celeia in le odstavek nižje ... Celejo omenjajo ...). Nedosledna je tudi pisava in uporaba nekaterih drugih antičnih imen božanstev, npr. božanstvo *Aqua*. Vendar je treba po pravici povedati, da v primeru slovenjenja

po (veljavnih) pravih ime zveni ostro in presekano, vsekakor daleč od mehkega izvirnika, ki je v dobršni meri onomatopoejski. Prevod je še najbolj podoben slabi, trdi rustikalni slovenski izgovorjavi mehke italjanščine. Čeprav je res, da priporočanemu slovenjenju latinskih imen tudi mnogi drugi slovenski avtorji ne sledijo, bi pač v primeru uporabe izvornih oblik latinskih imen morali uporabljati ležeči izpis besede (*italic*).

Vodnik je namenjen v prvi vrsti uporabnikom muzeja in obiskovalcem Celja, kar dokazuje tudi dodana karta mesta z vrisanimi arheološkimi spomeniki, ki bi bila bolj uporabna na samem zavihku, na vsak način pa za seznamom uporabljene literature. In prav zato, ker je vodnik namenjen v prvi vrsti poljudnemu kramljanju, so morda nekatere sicer zelo dragocene a prenatane obravnave njegova obtežitev, nikakor pa ne napaka! Vsekakor bi bila najbrž bolj na mestu kot podrobnosti (npr. o kanalizaciji) kratka umestitev Celeje v rimsko cesarstvo (tudi karta imperija z vrisano Celejo ne bi bila odveč) oziroma v širši geografski prostor, kar bi še dodatno doprineslo k že tako visoki vsebinski vrednosti vodnika. Avtorica posveča kar precej pozornosti izrazito strokovnim (sicer gotovo nad vse pomembnim) podatkom, kar nehote daje vtis, da je želela obenem zadostiti strokovni javnosti in široki množici, ali - kot bi se bala stroge strokovne arheološke kritike. Muzealci smo vse prevečkrat deležni sodbe o presplošnih predstavitvah, saj stroka snobovsko pozablja na množice uporabnikov, ki jih pritegnejo le dobro napisana, prijetna poljudna dela. Seveda strokovno in znanstveno utemeljena, a tovrstna razglabljanja z množico znanstvenih podatkov sodijo v literaturo z drugačnim bralstvom.

Vodnik je oblikovan z velikim občutkom, prijeten na pogled, pregleden, razkošno opremljen z (odličnimi) barvnimi in črno-belimi fotografijami, načrti in risbami.

Izjemno sveže in domiselno deluje mali slovar na zadnjem zavihku platnic, enako kot avtoričin prijeten nasmeh z njeno kratko predstavitevjo na prednjem zavihku.

Svež in prijeten pa naj bi bil tudi izziv kustosom ostalih slovenskih muzejev, da bi na podoben način čimprej spregovorili tudi o drugih mestih ali najdiščih, saj so vodniki dandanašnji prepotrebno potrošno blago. Nehote pa se mi ponuja vprašanje, kdaj nam bo na voljo pričujoče delo tudi v sodobnejših medijskih oblikah?

Verena VIDRIH PERKO

Ptuj v rimskem cesarstvu. Mitraizem in njegova doba. M. Vomer Gojkovič, N. Kolar (ur.). Mednarodno znanstveno srečanje, Ptuj, 11.-15. oktober 1999. *Archaeologia Poetovionensis* 2. Pokrajinski muzej Ptuj, Ptuj 2001. ISSN 1580-7355. 396 strani, 164 slik, 47 tabel in 4 karte.

Mednarodno znanstveno srečanje je bilo posvečeno 1930-letnici prve omembe Poetovione v pisnih virih, stoletnici odkritja prvega mitreja na Spodnji Hajdini in postavitvi zaščitne stavbe nad njim. Prispevki, ki so razdeljeni na štiri tematske sklope (*Povezava Poetovione s sosednjimi mesti v 1. st. n. š.*, *Mitreji in središča mitraizma*, *Vloga mitraizma in drugih religij v družbenem življenju rimskega cesarstva* in *Problemi ohranjanja zaščite spomenikov*), so objavljeni v treh jezikih; v slovenščini, nemščini in angleščini, nekateri tudi v francoščini.

B. Slapšak (11-25) v svojem prispevku predstavi geografske danosti in zgodovinska dejstva, ki so botrovala razvoju Poetovione v sedež provincialne uprave, štabni center, sedež davčne uprave, ilirske carine ter močan industrijski center. M. Šimek (41-49) osvetli povezanost Ptujkega in jugovzhodno Dravskega polja skozi arheološke najdbe. S. Palágyi (71-81) predstavi razprostranjenost motivov na kamnitih spomenikih, predvsem stelah in oltarjih, na območju srednje Panonije. Problematiko marmornih kamnolomov in njihovega določanja osvetljuje prispevka H. W. Müllerja (93-97) in B. Djurića (61-70). H. W. Müller predstavi

metode določanja izvora marmorja in rezultate raziskav v Panoniji, Noriku in Daciji, B. Djurić pa konec rimskih pohorskih kamnolomov. Opozori, da je edini verjeten rimski kamnolom Puderšnikov kamnolom (pod Motalom), kjer je bil odkrit anepigrafski oltar posvečen Saxanu. A. Gaspari (51-69) predstavi zgodovino raziskav in problematiko lokacije rimskega mostu prek Drave, G. Fuchs (83-92) pa naselbinske strukture na območju agra Flavije Solve. J. Istenič (27-31) in I. Lazar (33-40) sta obravnavali lončarsko in steklarsko proizvodnjo Poetovione. Tema študije I. Mikl Curk (327-334) je položaj svetišč znotraj urbanistične zasnove rimskih mest na Slovenskem.

Prispevek B. Županek in D. Mlekuža (335-341) je nekakšen uvod v študije, ki se dotikajo kultov in življenja verskih skupnosti. Podala sta rezultate študije o razlikah v religiozni podobi Emone in Poetovione. V obeh mestih so bila v teku 1. in 2. st. n. š. priljubljena rimska božanstva, medtem ko v 3. st. v Emoni naraste delež lokalnih, v Poetovioni pa vzhodnih božanstev. M. Šašel Kos (343-347) in K. Kaus (355-358) predstavita nekaj Nutricam posvečenih spomenikov. S. Ciglenečki (349-353) osvetli pomen kulta Velike Matere bogov, ki je dolgo živel sočasno s krščanstvom, ki se je vse bolj širilo. R. Bratož (313-325) skozi poročila škofa Viktorina ovrednoti in osvetli položaj petovionske krščanske skupnosti v drugi polovici 3. st. Pokope ob in pod mitreji v Porenju analizira A. Hensen (213-219). Mitreje in širjenja kulta na območju Hrvaške v svojih študijah predstavita M. Glavičić (221-231) in G. Lipovac Vrkljan (233-249). Mitreje v Akvinku je analizirala J. Topál (269-273), medtem ko je A. Tengely (303-308) poskušal povezati mitološke prizore na nagrobnih spomenikih s pokopi pripadnikov mitraistične skupnosti.

Različni pogledi na mitraizem, tako na izvor te religije, kot na njeno obredje, ikonografijo in simboliko so predstavljeni v študijah J. Scheida (99-103), M. Weißove (251-267), A. Szaba (275-282), Ž. Miletića (283-288), R. L. Gordona (289-301) in J. Magdića (309-312). Povezave med židovsko, mitraistično in krščansko skupnostjo na prostoru Akvinka in Intercise je osvetlila D. Gáspár (367-369). Zgodovinske okoliščine in arhivske dokumente o postavljanju zaščitne stavbe nad prvim mitrejem ter zgodovino raziskav ptujskih mitrejev sta sistematično predstavili M. Vomer Gojkovič (105-124) in N. Kolar (383-388). Iz perspektive konservatorsko-restavratorske stroke je slovenske mitreje predstavil J. Korošec (371-382). Materialne ostaline ptujskih mitrejev so v svojih študijah analizirali I. Žizek (125-166), C. Ertel (167-178), V. Vidrih Perko in M. Lovenjak (179-189), I. Tušek (191-211), J. Horvat in M. Tomanič Jevremov (359-366), ki so predstavili njihovo notranjo opremo, kovinske in keramične najdbe ter kamnite spomenike.

Na tem mestu moram opozoriti tudi na mnoge nerodne in nedopustne napake, ki so nastale tako pri prevajanju v tuje jezike kot tudi v slovenščino. Na napake v tujejezičnih prispevkih je opozoril že P. Kos (*Argo* 45, 2002, 130-131), tu pa bi rada izpostavila nedosledno in nepravilno slovenjenje latinskih krajevnih in lastnih imen ter slabe, dobesedne prevode v slovenščino, brez poudarka na strokovni in slovnični smiselnosti stavka: "Ob robu rimskega vikusa v Wieslochu ... se je nahajal vhod v mitrej, poleg katerega smo srečali dva žgana pokopa. Grobišči sta bili nameščeni sredi oz. proti koncu 2. st. ..." (str. 216); "... se je ohranilo znatno število spomenikov iz časa mitraizma ... Na ozemlju Hrvaške je potrjenih 25 najdišč, ki prikazujejo 29 posvetilnih kamnov ..." (str. 245-246); "Takšen kult pa ni rabil biti čisto iranski ..." (str. 300.); "Kljub dobri berljivosti napisa je razlaga votivnega kamna ... nedvomna." (str. 356).

Pred nami je torej knjiga, ki zasluži pozornost zaradi pomembnih študij, ki osvetljujejo številna vprašanja v zvezi z mitraizmom in položajem Poetovione v rimskem imperiju. Preštevilne jezikovne napake, ki so posledica slabih prevodov, pa na bralca upravičeno napravijo slab vtis in škodijo celi publikaciji.

Barbara NADBATH

Ljudmila Plesničar-Gec: *Zgodnjekrščanski center v Emoni.* Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 198. Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, Ljubljana 1999. ISBN 961-6037-38-2. 48 strani, 35 slik.

V mali knjižici avtorica predstavi zgodnjekrščanski center, ki je bil kot arheološki park ob šoli Majde Vrhovnik za javnost odprt leta 1976. V uvodnih poglavjih poda kratko zgodovino raziskav Emone ter predstavi pomembnejše politične dogodke 4. in 5. st. ter širitev krščanstva.

Sodeč po arheoloških najdbah je bilo krščanstvo v Emoni prisotno že v 3. st. Misijonarstvo se je širilo iz Ogleja, ki je v 4. st. deloval v Reciji, Noriku in Panoniji. Vojaški spopadi v 4. st., ki so se odvijali v bližini Emone (med Konstancijem II. in Magnencijem, Teodozijem in Maksimom, Teodozijem in Evgenijem), barbarski vpadi in gospodarska ter politična kriza so v mestu pustili svoje posledice: zazidana stranska vrata obzidja, slabše vzdrževanje kloak in obrambnega jarka, majhno število uvoženih predmetov itd. Že ukoreninjeno krščanstvo je kljub veliki gospodarski in politični krizi ali pa prav zaradi nje dobivalo vse večji pomen tako v privatnem kot javnem življenju. Prepletanje med staram in novim se kaže skozi grobove. Sprva so kristjane in pagane pokopavali skupaj zaradi družinskih grobnih parcel, po milanskem ediktu pa so začela nastajati večja ali manjša skupinska krščanska pokopališča (ob Gosposvetski ulici, na območju Ajdovščine, Metalke in Slovenske ulice).

Zgodnjekrščanski center s krstilnico, portikom, delom episkopija in domnevno baziliko je stal v bližini nekdanjega, osrednjega političnega in verskega središča, *foruma*, in ob zahodnem obrambnem obzidju. Zavzemal je zazidalno območje (*insulo 32*), ki so ga omejevale štiri mestne ceste. Arheološke najdbe izpričujejo življenje od 1. do približno sredine 5. st. Od 1. do 3. st. je bila *insula 32* kot zasebna stavba namenjena veliki družini ali več podnajemnikom. Ob koncu 3. ali na začetku 4. st. je bila preurejena v kopališče. Ob koncu 4. st., ko je del kopališča še deloval, so v severozahodnem delu uredili molilnico z mozaičnimi tlemi. Ob naslednji prenovi, v začetku 5. st., je gradbeni poseg zajel celotno območje. Prostore namenjene kopališču so zasuli. Zaradi gradnje krstilnice so zmanjšali molilnico, ki je postala, po mnenju avtorice, del episkopalne cerkve.

Knjižica, ki je namenjena širši javnosti, je poljuden doprinos k poznavanju arheoloških ostalin današnje Ljubljane, in je prvi tak vodnik po letu 1975 (J. Šašel, *Sprehod po Ljubljani k ostankom Emone*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 50).

Barbara NADBATH

Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti. Polona Bitenc in Timotej Knific (ur.). Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2001. ISBN 961-6169-15-7, 127 strani, 431 barvnih fotografij, 2 črno-beli fotografiji, 29 risb.

Predstavljeno delo je zadnja od treh knjig kataloga razstave

Od Rimljanov do Slovanov, ki jo je leta 2000 pripravil Narodni muzej Slovenije. Prva dva dela, z naslovom *Prebivalci na slovenskem ozemlju med 5. in 10. stoletjem* (1. del) in *Najdišča* (2. del), še čakamo, tretji del, z naslovom *Predmeti*, pa je izšel leta 2001.

V njem je predstavljenih približno 1500 predmetov, segajočih od pozlačenega bronastega kipa Emonskega meščana iz prve polovice 2. stoletja do fragmentov rokopisov iz 9.-12. stoletja. Večinoma zajema bogato gradivo iz časa preseljevanja ljudstev in naselitve Slovanov v Sloveniji in prinaša precej novoodkritih oziroma neobjavljenih predmetov.

Med te lahko štejemo štiri zakladne najdbe, od katerih tri spadajo v čas med 3. in 4. stoletjem. Najdba orodja z Ljubične nad Zbelovsko goro je sestavljena iz osmih kosov, zaklad z Grdavovega hriba pri Radomljah pa iz 24 kosov, med katere spadajo med drugim tesla, dleta, okovi, zvonec in šestilo. Največja je najdba z Limberka nad Veliko Račno, katero sestavlja kar 64 predmetov; okovi, verige, zapahi, ključ, žebli, škarje, tečaji, šestilo, žaga, sekire in kladiva. Zaklad, najden na Zidanem gabru nad Mihovim, je datiran v poznejši čas, med 5. in 7. stoletje, ter je sestavljen iz desetih kosov orodja, večinoma srpov, noža, sekire in kose.

Razen zakladnih najdb najdemo v katalogu gradivo iz izkopavanj zadnjih let, na primer lončenino, drobne najdbe in mozaik iz Črnomlja, z lokacij Sv. Duh in Pastoralni center.

Zanimive najdbe lončenine so dale raziskave na Novi Tabli pri Murski Soboti (2. pol. 6.-1. pol. 7. st.), Spodnjih Hočah (2. pol. 7.-zač. 8. st.) in Slivnici pri Mariboru (2. pol. 7.-9. st.).

Iz grobišča v Središču ob Dravi prihaja bronast in srebrn nakit (obsenčni obročki, uhani, obeski) iz druge polovice 10. do prve tretjine 11. stoletja.

Poleg gradiva z dobro poznanih najdišč, kot so Kranj, Dravljje, Rifnik, Solkan, Bled, Ptuj, Bašelj in druga, vsebuje katalog tudi mnogo večinoma kovinskih posamičnih najdb z višinskih najdišč, najbolj pomembne so npr. obrazna maska z Rudne pri Rudnici, zaključek čelade s Sv. Lamberta pri Pristavi nad Stično, bronasta posoda in odlitek ptičje fibule z Vipote nad Pečovnikom ter deli noše z Gradca nad Mihovim, Limberka nad Veliko Račno, Zidanega gabra nad Mihovim, Ljubične nad Zbelovsko goro in Vranje peči nad Lipnim Dolom.

Pri tej obširno zastavljeni razstavi in njenem katalogu je poleg Polone Bitenc in Timoteja Knifica sodelovalo veliko število arheologov in strokovnih sodelavcev iz različnih ustanov: Uroš Bavec, Dragan Božič, Slavko Ciglenceki, Radovan Cunja, Andrej Gaspari, Nataša Golob, Darja Grosman, Mitja Guštin, Janka Istenič, Barbara Jerin, Mihela Kajzer, Špela Karo, Rok Klasinc, Peter Kos, Phil Mason, Matjaž Novšak, Nada Osmuk, Veronika Pflaum, Darja Pirkmajer, Barbara Ravnik Toman, Milan Sagadin, Irena Sivec, Mira Strmčnik, Marjana Tomanič Jevremov, Beatrice Zbona Trkman, Ivan Žizek in drugi.

Katalog gradiva vsebuje izčrpen in kvaliteten opis predmetov z natančnimi merami in vso pomembno literaturo, kar je izjemno dragoceno. Zazeleli pa bi si morda še risbe vsaj do sedaj neobjavljene gradiva ter merila na fotografijah.

Tina MILAVEC

Archaeological monographs recently published in Slovenia 1999-2002

In the latest volume of *Arheološki vestnik* (53, 2002), a brief presentation was given of new monographs published in the

years 1995-1998 by various institutions and publishing houses in Slovenia, or monographs published by Slovenians abroad,

from the fields of archaeology, of relevant auxiliary sciences and classical studies, particularly ancient history. It was decided that either brief reviews or, better, critical reviews of new Slovenian monographs, will regularly be published in each volume. This review section is the direct continuation of last year's; in the next volume, the reviews of those books that may have possibly been missing in the last and in the present volumes of the *Arheološki vestnik* will be added. Also, an attempt will be made to find a suitable form of presenting the most important archaeological articles, or articles dealing with various subjects related to archaeology.

In this volume, short reviews were replaced, where possible, with critical reviews; for this reason it was not possible to present all the books published in the period between 1999 and 2002. Any books not included in this volume will be reviewed in the next issue.

Several books are reviewed only in Slovene. Of these, some deal with an archaeological site, or several sites, diachronically. Such is the important guide to the permanent exhibition in the Regional Museum of Carinthia in Slovenj Gradec, presenting the remains of various archaeological sites in southern Carinthia from prehistory, Roman and early Medieval periods, in particular of Colatio, which was an important Roman settlement along the main road connecting Celeia with Virunum, the capital of the province of Noricum (Saša Djura Jelenko, *Stalna razstava Arheologija koroške krajine: Colatio - 90 let (Ständige Ausstellung Archäologie im slowenischen Kärnten: Colatio - 90 years), Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej, 1999*). A similar publication is a guide to the archaeological exhibition in the Mengeš Museum of the archaeological remains of the Mengeš area to the north of Ljubljana (= Emona), where several minor settlements and other sites from various periods have been discovered; in the Roman period, they belonged administratively to the broad Emona region (*Poselitvena podoba Mengša in okolice: od prazgodovine do srednjega veka [The Settlement Image of Mengeš and Its Surroundings from Prehistory to the Middle Ages]*, Janja Železnikar et al. Zavod Muzej Mengeš 1999). An important archaeological exhibition at the Cankar Cultural Centre (Cankarjev dom) of Ljubljana, organized by Slovenian and Croatian archaeologists and presenting archaeological remains from the excavations of the prehistorical and Roman sites in the Gorjanci / Žumberak Hills, is accompanied by a bilingual (Slovene and English) publication (Nina Pirnat-Spahič, Želimir Škoberne (ur. / eds.), *Oživiljene kulture. Arheološka odkritja na Gorjancih / Žumberku od prazgodovine do zgodnjega srednjega veka / Revived Cultures. Archaeological Excavations in the Gorjanci / Žumberak Hills from Prehistory to the Early Middle Ages*, Ljubljana 2002). After a preface and two introductory texts it contains, in addition to an exhaustive catalogue of all the displayed artefacts and a bibliography, also three important contributions: J. Radovčič, I. Galović, *The Geological Outlines of the Very Beginnings of Žumberak*; B. Križ, Ž. Škoberne, *A Review of Prehistoric Archaeological Research at Žumberak-Gorjanci*; D. Breščak, Z. Gregl, *The Classical (Roman) Period*.

In 2000, the National Museum of Slovenia prepared a large exhibition, titled *From the Romans to the Slavs. The Inhabitants of the Slovenian Regions between the 5th and 10th Centuries*. The first two volumes (which have not yet been published), will deal with: 1. the inhabitants of the Slovenian regions in the course of the mentioned centuries, and 2. the archaeological sites. The third volume, titled *The Objects*, appeared in 2001 in Slovene, without a summary in a foreign language. In it, ca. 1,500 archaeological objects are presented, reaching from the gilded bronze statue of the so-called citizen of Emona from the first half of the 2nd century AD to the fragments of manuscripts from the 9th to 12th centuries. The majority of the material is drawn from the great migrations period and the first settlement of the Slavs, containing several recently discovered or even previously unpublished archaeological objects (Polona Bitenc,

Timotej Knific (ur. / eds.), *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti [From the Romans to the Slavs. The Objects]*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2001).

The Dolenjski muzej in Novo mesto (Museum of Lower Carniola) was founded in 1950 and has a rich history of exhibitions and other activities, which are presented in their recent bilingual (Slovene and English) publication. In it, their permanent exhibitions not only in the Museum but also in its various dispersed collections (e.g. in Kočevski Rog), as well as their past exhibitions are described (Borut Križ et al., *Dolenjski muzej 1950-2000. Dolenjski muzej, Novo mesto 2000*). In Slovenia, there are many museums and galleries - more than 250 - and they are all briefly presented in the *Guide to the Slovenian Museums and Galleries* (Andreja Rihter, Marjeta Cilganečki (ur. / eds.), *Vodnik po slovenskih muzejih. 252 muzejev in galerij*, Ljubljana 2001). Approximately one fifth of them contains an archaeological exhibition.

Three monographs concern the Roman period in Slovenia. The first was written by Ljudmila Plesničar Gec, the long-term excavator of Emona (the ancient Ljubljana); it is bilingual (English / Slovene) and was published by the City Museum of Ljubljana and the Scientific Institute of the Philosophical Faculty of Ljubljana University. In it, the different phases of urbanisation of the Roman town are presented in detail (*Urbanizem Emone / The Urbanism of Emona*, Ljubljana 1999). The book is divided into two main parts: 'The Urbanism of Emona', containing several chapters, ranging from 'Emona in Early Plans' through 'Roads, Cloacae', 'The Town Fortifications', 'The Functional Division of the Town Area', 'Cemeteries' to 'The Remains of Roman Urbanism' and 'The Presentation of Archaeological Remains'. The second part provides an exhaustive description of the Emona insulas. The book also addresses historical problems such as whether Emona was a military camp or not, and is very well and richly illustrated with various maps, ground-plans, drawings of plans, cross-sections and photographs of various excavations and various preserved archaeological structures. The second work consists of two most important books on the western Roman period cemeteries at Poetovio (present-day Ptuj) by Janka Istenič, published as two volumes of the National Museum Series *Catalogi et monographiae*. The books are the result of a long-term study of the old excavation records, as well as a detailed study of the rich material from the cemeteries. The author deals with the history of research and excavation records, describes her aims and methodology, comments on the classification of the metalwork, glass, amber and bone, and in particular of pottery. She defines the characteristics of imported and locally-made pottery at Poetovio and comments on the chronological distribution of dated graves. The second book contains the catalogue of all graves and finds; a small volume of Appendices completes the publication (*Poetovio, zahodna grobišča I. Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu / Poetovio, the Western Cemeteries I. Grave-Groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz. Katalogi in monografije 32*, Ljubljana 1999; Ead., *Priloge / Appendices*; Ead., *Poetovio, zahodna grobišča II. Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu / Poetovio, the Western Cemeteries II. Grave-Groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz. Katalog / Catalogue. Katalogi in monografije 33*, Ljubljana 2000). The third monograph is a guide to the Roman town of Celeia, present-day Celje, written by Irena Lazar and published by the Regional Museum in Celje (*Celeia. Arheološka podoba mesta / Celeia. An Archaeological Image of the Town*, Celje 2001). It contains a brief history of Celeia, including the first description of its remains by Paolo Santonino from the end of the 15th century. A history of investigations and excavations, as well as chance discoveries of important Roman ruins, and of other remains and objects are further described, and also a systematic presentation is given of all known archaeological sites and remains in Celeia.

Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov. D. Božič et al. Založba Modrijan. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo, Ljubljana 1999. ISBN 961-6183-68-0. 430 pages, 736 figures.

Experts from leading scientific institutions, mainly from the Institute of Archaeology and the National Museum of Slovenia, contributed chapters to this book titled *"The Treasures of Millennia"*. All archaeological periods, from Paleolithic finds and sites to the settlement of the Slavs in what is now Slovenia, are presented.

Scientific methods in archaeology are presented in the introduction by A. Pleterski, ancient sources by M. Šašel Kos, and the development of archaeology in Slovenia by J. Dular. Paleolithic and Mesolithic sites and finds are presented by I. Turk, while A. Velušček surveyed the Neolithic and Eneolithic periods. The Bronze and Iron Ages are presented by J. Dular and D. Božič. The Roman period is surveyed by J. Horvat, M. Šašel Kos and P. Kos, while the late Roman period is reviewed by R. Bratož and S. Ciglenečki. A. Pleterski and T. Knific present the early medieval period and the settlement of the Slavs.

The book, written in Slovenian, is intended to be used by students and all others who are interested in knowing about the past of Slovenia.

Barbara NADBATH

Drago Svoljšak, Ana Pogačnik: Tolmin. Prazgodovinsko grobišče I. Katalog (The Prehistoric Cemetery I. Catalogue), 202 pp. e 101 tavv.; Prazgodovinsko grobišče I. Načrt grobišča (The Prehistoric Cemetery I. Plan of the Graves); Prazgodovinsko grobišče II. Razprave (The Prehistoric Cemetery II. Treatises), 139 pp. (figg. n.t.), con la partecipazione di Biba Teržan et al. Katalogi in monografije / Catalogi et Monographiae 34-35. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2001-2002.

L'imponente opera in due volumi redatti in sloveno e in inglese, completata da un terzo fascicolo che raccoglie le planimetrie delle tombe, è dedicata alla necropoli ad incinerazione scavata da Drago Svoljšak nell'alta valle dell'Isonzo (Soča) tra il 1965 e il 1970: si tratta di una pubblicazione molto attesa e di fondamentale importanza, che sarà certo salutata con interesse ed entusiasmo dagli studiosi, in particolare da quanti si occupano di protostoria dei territori dell'arco alpino orientale. Il lavoro è talmente ricco di dati, di spunti e di osservazioni stimolanti che non è possibile offrirne un resoconto completo e dettagliato rimanendo entro limiti di spazio ragionevoli.

L'occasione di uno studio esauriente dei reperti, conservati nel Museo di Nova Gorica, è stata fornita nel 1997 dalla redazione di una tesi di laurea svolta sull'argomento da Ana Pogačnik presso la Facoltà di Lettere dell'Università di Lubiana.

Nel volume di catalogo sono illustrate, e collocate nei 78 quadranti in cui è suddivisa l'area, le 460 sepolture che costituiscono pressoché la totalità delle deposizioni; il quadro è completato dal materiale trovato fuori contesto. Grande attenzione viene prestata alla tipologia funeraria e al rituale: fatta eccezione per le prime nove unità, distrutte nel 1965 durante lo scavo delle fondazioni di una casa, per ciascuna tomba sono forniti dati esaurienti sulla struttura dei pozzetti, sulla presenza eventuale di lastre di copertura, sulla disposizione dei resti cremati e degli oggetti di corredo. Nelle nitide e accuratissime tavole, accanto ai disegni dei reperti, troviamo sempre la sezione e talvolta anche una piccola pianta della tomba, in scala 1:20. Com'è spiegato a p. 7 della premessa, non c'è corrispondenza tra la numerazione degli oggetti nel catalogo e i numeri con cui essi sono contrassegnati nelle tavole: sistema che impone al lettore una certa fatica.

Il volume degli studi, oltre che ai due curatori dell'intera opera, è dovuto alla competenza di Biba Teržan e di vari specialisti. Da D. Svoljšak, che è autore dei primi due contributi specifici

(*The Archaeological Topography of Tolmin and the Immediate Vicinity*, pp. 7-10, e *The History of Research*, 11-19), veniamo informati sulle caratteristiche del bacino di Tolmino, alla confluenza dell'Idrijca e della Bača con l'Isonzo, in facile connessione col sistema idrografico della Sava, e quindi col bacino di Lubiana, e con tutto il retroterra nordadriatico. Il cimitero di cremati si estendeva alla periferia nordoccidentale di Tolmino, oggi il maggiore centro della zona, costruito su uno sperone che domina la confluenza del torrente Tolminka con l'Isonzo, alla base del Kozlov rob: su quest'altura già il Marchesetti aveva congetturato che fosse localizzabile l'abitato antico.

Lo studio di Ana Pogačnik (*The Burial Ritual and the Analysis of the Grave Goods*, pp. 21-84) ci offre innanzi tutto una serie di informazioni generali sulle tombe, tutte ad incinerazione e, con una sola eccezione (t. 231), senza urna, con pozzetto colmato dalle ossa combuste e dalla terra di rogo, fino a formare un cumulo, e coperto in genere da una o due lastre litiche, per lo più di calcare (fino ad un massimo di quattro), e più raramente da una o più grosse pietre, che dovevano servire anche da segnacoli. Segue, per classi (raggruppate in ornamenti, oggetti d'uso e attrezzi, armi, ceramica), l'analisi degli oggetti di corredo e dei doni votivi deposti sulle tombe - quindi non danneggiati dal fuoco del rogo -, a partire dalle fibule, l'ornamento meglio rappresentato e più uniformemente diffuso a Tolmino (ne sono state trovate ben 139, distribuite in 99 tombe), che nel periodo d'uso della necropoli costituisce il principale indicatore di deposizioni femminili, e a continuare con spilloni, l'equivalente della fibula nei sepolcri maschili (rappresentati da 121 esemplari), torques, armille, anelli digitali, pendagli, vaghi di collana, cerchielli, fusaiole, aghi, coltelli, cuspidi di lancia e, infine, ceramica.

Per le varie classi di manufatti, come per gli aspetti del rituale funerario - numero di lastre, esistenza di circoli di pietre, ecc. -, oltre alle quantità, vengono fornite costantemente le percentuali delle presenze. A parte la ceramica, di cui non viene offerta un'analisi dettagliata, per ciascuna classe di oggetti l'autrice elabora una sua personale classificazione: così, ad esempio, le fibule vengono distinte in quattro grandi raggruppamenti - ad arco semplice, a staffa lunga, semilunate, ad occhiali -, e poi suddivise in tipi e varianti. Questo pur encomiabile sforzo di sistematizzazione suscita talora alcune perplessità per il modo in cui è stato formalizzato l'ordinamento gerarchico: sono stati in genere indicati come "tipi" gruppi di manufatti che nelle classificazioni correnti (ad es. nella serie dei *Prähistorische Bronzefunde*) corrispondono a "classi" o "famiglie": così, ad esempio, tra gli spilloni, sotto la denominazione "Tipo II" sono riuniti insieme disparati di oggetti il cui unico elemento comune è la "forma semplice" della testa (p. 42: *simply formed head*). Il caso forse più macroscopico è quello dei pendagli e degli elementi decorativi (pp. 62-65): i sei "tipi" che la Pogačnik distingue corrispondono piuttosto a "classi" di ornamenti molto eterogenei - pendagli, tubetti di lamina ripiegata e saltaleoni, catenelle, borchiette -; il "tipo III" comprende "pendagli di varie forme" che l'autrice divide in quattro "varianti": pendagli triangolari di lamina bronzea, pendagli formati da tre cerchielli, pendagli a cerchiello con un breve apice, pendagli a forma di spada corta o cuspidi miniaturizzata.

Oltre alla tipologia, ai dati sulla distribuzione areale e alle percentuali, la Pogačnik fornisce anche dati numerici sulle associazioni degli oggetti nelle tombe, rendendoli graficamente con tabelle nelle quali alcuni ideogrammi rappresentano simbolicamente le categorie (ad esempio, per indicare le combinazioni comprendenti uno o più spilloni viene usato il disegno dello spillone con testa a rotolo). Le scelte, che non vengono esplicitate dall'autrice, possono talora risultare alquanto fuorvianti, come si può constatare ad esempio, ancora una volta, nel caso dei pendagli, che sono rappresentati nelle tabelle dall'oggetto meno frequente e anche meno familiare tra tutti quelli della categoria: il pendaglio a forma di spada miniaturizzata, rinvenuto a Tolmino in un solo esemplare, fuori contesto (tav. 95: 8).

Queste osservazioni non sminuiscono comunque l'importanza del lavoro: un'analisi interna molto proficua, ricca di preziose notazioni, che certamente darà ottimi frutti in futuri approfondimenti.

Col contributo di Biba Teržan (*Chronological Outline*, pp. 85-102) si passa al livello successivo, quello dell'analisi cronologica e dell'inquadramento culturale. Come appariva già dagli studi preliminari condotti sull'argomento da vari studiosi a partire dagli anni '70, la necropoli di Tolmino si colloca in larga misura nelle fasi antiche dell'età del ferro, all'inizio della *facies* di S. Lucia/Most na Soči, di cui contribuisce a chiarire il processo di formazione. Preannunciando un più articolato lavoro della Pogačnik sull'argomento, la Teržan dichiara di volersi limitare in questa sede a offrire un "abbozzo provvisorio" della cronologia del complesso, fondandolo sui corredi più significativi. La studiosa prende in considerazione essenzialmente gli ornamenti di bronzo e incentra la sua analisi su spilloni e fibule, ossia gli ornamenti che, essendo per quest'epoca anche distintivi del sesso dei defunti, costituiscono i principali indicatori archeologici: essa dunque riprende e continua un tipo di ricerca iniziato da lei stessa, insieme a Neva Trampuž, ben trent'anni fa, quando aveva avanzato la sua proposta di scansione della *facies* di S. Lucia in due periodi, a loro volta suddivisi in fasi basate soprattutto sui cambiamenti osservati nella produzione di fibule (cfr. B. Teržan, N. Trampuž, *Prispevek h kronologiji svetolucijske skupine / Contributo alla cronologia del gruppo preistorico di Santa Lucia*, *Arh. vest.* 24, 1973, pp. 416-460).

L'inizio dell'uso della necropoli di Tolmino viene datato alla fase Hallstatt B1 o al passaggio Ha B1-B2, ossia tra l'XI e il X secolo a.C., sulla base di alcuni corredi: tra i più antichi vi è quello della tomba n. 417, con spillone a testa biconica costolata, coltello di ferro e tazza carenata con alta ansa (vol. I, tav. 82). Le deposizioni proseguono poi fino al momento di transizione da Ha B3 a Ha C1 (VIII-VII sec.), corrispondente alla fase S. Lucia Ib.

Per il momento più arcaico, caratterizzato da una molteplicità di elementi di varia provenienza e dall'uso precoce del ferro, i termini di confronto più significativi si rintracciano ovviamente nei Campi d'Urne di ambito pannonico e alpino sudorientale (Dobova e Ruše); sono però chiaramente avvertibili anche gli influssi della *facies* dell'inoltrato Bronzo Finale dell'Italia padano-veneta: si veda ad es. la presenza di vari spilloni con testa cipolliforme e collo ingrossato e ritorto o decorato da incisioni (Tipo VI, variante 1a e 2a della Pogačnik, corrispondenti nella classificazione di Carancini al "tipo Marco" e tipi affini), che risultano diffusi tra il Veneto, la bassa Lombardia e il Trentino. Vale forse la pena di ricordare che anche nel contiguo territorio friulano, che in tutti i tempi ha rivestito un'importante funzione di tramite fra l'Italia padana e peninsulare e le Alpi orientali, sono stati individuati almeno due esemplari di questa classe di spilloni, conservati al Museo di Udine: di uno non è noto il luogo di ritrovamento; un altro proviene dal castelliere di Gradisca di Spilimbergo, nel Pordenonese, fondato al volgere del Bronzo Finale, cioè nell'epoca delle più antiche deposizioni di Tolmino. Altri tre spilloni di tipologie simili (inediti) sono stati rinvenuti a Redipuglia, un castelliere purtroppo mai indagato sistematicamente, situato sul basso Isonzo, in un punto nodale di collegamento tra il Friuli e il Carso e la cerchia di S. Lucia.

È, questa, una fase di intensa circolazione di individui, di merci e di idee, estesa fino al bacino dell'Esgeo, che coinvolge massicciamente le regioni dell'arco alpino orientale dal Veneto all'Istria e all'alto Isonzo: come nell'Italia peninsulare, anche nei nostri territori cominciano ad emergere fin da ora orizzonti culturali differenziati e identità etniche.

Contatti analoghi a quelli documentati a Tolmino sono rilevabili nella necropoli di Brežec presso S. Canzian del Carso/Škocjan, la fiorente località protostorica situata a nord dell'Istria, il cui nome ritorna spesso nel contributo della Teržan per le sue numerose affinità con la cerchia culturale dell'alto Isonzo. Va

peraltro sottolineato - com'è stato recentemente lumeggiato dalla stessa studiosa (cfr. *An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia*, *Arh. vest.* 50, 1999, in particolare pp. 112-113) - che, al di là delle somiglianze, spiegabili talora in base allo stesso tipo di contatti, nelle necropoli delle zone alpine di sud-est (e perfino tra quelle della zona di S. Canziano) si riscontra una straordinaria eterogeneità culturale: il che, pur con la cautela necessaria quando si istituiscono correlazioni tra cultura ed *ethnos*, può essere considerato indizio della coesistenza in un territorio relativamente limitato di svariati gruppi di genti, di diverse provenienze, ciascuno con le proprie tradizioni e peculiarità.

Nel periodo di maggiore utilizzo della necropoli, corrispondente alle fasi antiche dell'età del ferro, ossia, in termini di cronologia calibrata, tra la metà del X e l'inizio dell'VIII secolo, risaltano ancora, tra i diversi altri aspetti, i rapporti con l'Italia padana: l'ampia circolazione di elementi riconducibili all'ambito villanoviano, evidente con diversa intensità in tutto il territorio altoadriatico, è attestata a Tolmino soprattutto dalla presenza, in sepolture maschili, di determinate classi di spilloni (come ad es. quelli con testa conica e globetto, riuniti dal Carancini nel "tipo Porto S. Elpidio" e affini: cfr. il Tipo VIII della Pogačnik). Ancora una volta può forse risultare proficuo il confronto col Friuli, che in questo periodo gode di notevole prosperità e uniformità culturale e che, pur nell'ambito di un'organizzazione di tipo tribale, comincia a manifestare qualche sintomo di complessità sociale: il fenomeno è segnalato dalla presenza nei pochissimi e purtroppo incompleti contesti funerari conosciuti - come S. Vito al Tagliamento (Pordenone) e Guarzo presso Talmassons (Udine) - di armi e altri oggetti di tipologia o forse addirittura di provenienza villanoviana legati alla sfera del prestigio (coltelli, rasoi, elementi di bardatura e anche ornamenti come fibule e spilloni), e dal ritrovamento sporadico di spade di tipo mediotirrenico appartenenti all'equipaggiamento del guerriero villanoviano, pervenute verosimilmente in seguito a scambio di doni. Nella prima età del ferro sembra dunque accentuarsi l'importanza della funzione di ponte svolta dal territorio friulano: idee, tipologie, manufatti e tecniche giungono dall'Italia villanoviana al Nord-Est e fino all'alto Isonzo sia da sud, con un itinerario che passa per Frattesina in Polesine, attraverso la Bassa friulana e poi si dirama, piegando verso nord all'altezza del castelliere di Redipuglia, sia da ovest, tramite la pista che certamente correva lungo la Pedemontana e altri percorsi di collegamento tra vallate alpine.

Come sta apparendo con sempre maggior evidenza in Friuli [lo dimostrano i corredi funerari di Montereale Valcellina (Pordenone) o di Pozzuolo (Udine)], anche a Tolmino, nell'ultimo periodo d'uso della necropoli (tra VIII e VII sec.), gli aspetti culturali villanoviani vengono soppiantati da quelli peculiari del mondo atestino (ad es. spilloni a testa complessa, presenti anche a S. Lucia Ib). Risulta questa l'ultima fase d'uso del cimitero: la decadenza di Tolmino viene giustamente messa in rapporto dalla Teržan con la crescita demografica e la fioritura economica e culturale del vicino insediamento di S. Lucia.

Chiudono il volume cinque importanti studi di carattere archeometrico e archeobiologico. Nel primo (*The Source of the Stone Grave Covers at the Prehistoric Cemetery of Tolmin*, pp. 103-105) T. Verbič tratta dei principali tipi di pietra usati per le lastre di copertura: il calcare, di gran lunga più comune, proveniente dal vicino villaggio di Volče (le "lastre da Modrea" del Marchesetti) e lo scisto, di facile reperimento nel circondario. Segue, a cura di Alojz Šercelj, l'analisi delle essenze individuate (*Report on the Analysis of Charcoal*, pp. 107-112), i cui dati potranno essere sfruttati sia per la ricostruzione dell'ambiente circostante sia per lo studio del rituale, grazie al significato simbolico dei diversi tipi di legno scelti per il rogo funebre. Dai risultati dello studio antropologico condotto da Cristina Ravedoni e Cristina Cattaneo (*Le cremazioni di Tolmin. Analisi antropologica e paleopatologica*, pp. 113-129, con tabelle riassuntive

in sloveno e in italiano), si ricavano interessanti informazioni sulla combustione, che non doveva raggiungere temperature molto elevate, sul rituale - le tombe risultano tutte singole e la scarsità di resti cremati fa ritenere che venissero raccolte dal rogo solo "manciate simboliche" di ossa - e, in rarissimi casi, sul sesso e sull'età dei personaggi sepolti.

Gli ultimi due contributi, di carattere archeozoologico, riguardano i resti ossei di animali, combusti (Silvia Di Martino, *Resti ossei animali bruciati*, p. 131) e non combusti (L. Bartosiewicz, *Unburned animal remains in the cremation graves from Tolmin*, pp. 133-135), interpretabili come porzioni di cibo offerte ai defunti o resti di banchetti funebri.

Con la pubblicazione delle tombe di Tolmino gli archeologi sloveni ci offrono, in conclusione, un indispensabile strumento di lavoro, destinato a costituire un punto di riferimento irrinunciabile per la protostoria dell'arco alpino orientale ma anche a proporre problemi e a prospettare nuovi argomenti di ricerca. I due volumi 34 e 35 della serie dei Cataloghi e Monografie del Museo Nazionale di Lubiana si allineano con una tradizione ormai ben consolidata, che nel corso degli ultimi decenni ha fornito lavori fondamentali, come in genere sono le edizioni di importanti complessi di materiali, condotti in modo ineccepibile.

Paola CASSOLA GUIDA

Janez Dular, Irena Šavel, Sneža Tecco Hvala: *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu (Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš)*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5, Ljubljana 2002. ISBN 961-6358-42-1. 228 str., 49 slik, 65 tabel, 5 priloge.

27 Jahre nach Beginn der ersten archäologischen Feldarbeiten wurde von den Ausgräbern ein detaillierter zweisprachiger (slowenisch und deutscher) Abschlussbericht über die langjährigen Forschungen in der bedeutenden spätbronzezeitlichen Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš im östlichen Teil des Prekmurjegebietes nahe der slowenisch-ungarischen Grenze präsentiert. Das Werk ist in zwei Teile gegliedert: Im ersten Teil wird von den drei Autoren Janez Dular, Irena Šavel und Sneža Tecco Hvala ein Überblick über den Verlauf der Forschungsarbeiten gegeben, die Befundlage eingehend erörtert und interpretiert sowie - gleichsam als Grundlage für Teil zwei der Arbeit - der Katalog der Funde und die Tafeln mit den Fundabbildungen vorgelegt. Janez Dular obliegt es dann im zweiten Teil, Dolnji Lakoš und die Jungbronzezeit zwischen der Mur und der Save einer eingehenden komparativen Untersuchung zu unterziehen.

Im ersten einleitenden Kapitel des ersten Teils wird nach einem Abriss der geographischen und topographischen Situation der im Grundriss annähernd dreieckigen, leicht erhöht in einer heute verlandeten Flusschlinge der Mur gelegenen Siedlung, über den Verlauf der Forschungen im Gelände berichtet. Nach ersten Sondagegrabungen 1975 und größeren Sondagen 1977 wurden von 1981 bis 1985 jährlich gezielte Forschungsgrabungen vom Pokrajinski muzej Murska Sobota und dem Institut für Archäologie des Forschungszentrums der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste (ZRC SAZU) in Ljubljana durchgeführt. Diese Grabungen hatten zum Ziel, den Innenbereich der Siedlung, den umgebenden Graben und die Besiedlung des näheren Umfeldes systematisch zu erforschen. So erbrachten die Schnitte durch den Graben, dass die Siedlung von einem Holzzaun umgeben war, von dem sich noch Hölzer fanden, und dass sich Gebäude bis an den umzäunten Rand zogen. Eine Überraschung war der Fund eines Brunnens mit einer Holzkastenkonstruktion. Sondagen außerhalb der Siedlung wiesen Funde auch im weiteren Umfeld derselben nach, darunter auch äneolithische Reste. Hauptziel der Grabungen war aber die systematische Erforschung des Innenbereiches, der durch landwirtschaftliche Nutzung bereits Störungen aufwies. Trotz

dieser Einschränkung und den für die Beobachtung von Verfärbungen eher ungünstigen geologischen Bedingungen konnten unter einer durchgehenden 0,2-0,3 Meter dicken vermischten Kulturschicht eine Reihe von Gruben, Öfen, Feuerstellen und vor allem Pfostenlöcher erfasst werden, die die Möglichkeit zu einer - wie die Autoren mehrmals betonen - hypothetischen Rekonstruktion von Hausgrundrissen und der Siedlungsstruktur boten. Unter Einbeziehung detailliert erfasster größerer Partien von Hüttenlehmresten, Resten um- und eingestürzter Wände, ließen sich Hausgrundrisse unter der Prämisse nachzeichnen, dass die Öfen bzw. Feuerstellen und Vorratsgruben stets im Hausinneren gelegen waren, dass die Gebäude Eckpfosten haben, die Spannweite der Frontwände fünf Meter und der Unterschied der Tiefen der Pfostenlöcher 0,15 Meter nicht überschreiten sollte. Insgesamt konnten lagemäßig so 13 Häuser rekonstruiert werden, die modellhaft eine regelhafte Struktur erkennen lassen. Alle 13 Grundrisse haben eine annähernd gleiche Größe sowie Ausrichtung und waren in der Mehrzahl mit leichter Abweichung in Nord-Süd Orientierung angelegt, in zwei Fällen Ost-West gerichtet (Haus 7 und 12). Allerdings deuten die ohne Kontext gelegenen Öfen P-307 und 308 sowie die Vorratsgrube J-308, die - gleichsam als Überbrückungslösung als Hofbereich angesprochen werden - bereits auf die Schwierigkeiten des Rekonstruktionsmodelles hin. Dennoch ist es nicht zu leugnen, dass die Siedlung offensichtlich einem Bebauungskonzept bzw. einer -struktur entspricht, für die Dular, Šavel und Tecco Hvala die wohl plausibelste Variante gewählt haben. Lediglich die Grundrisslösung von Haus 4 stört den Gesamteindruck empfindlich, weicht diese doch in ihrer Ausrichtung um gut 45° von allen anderen Gebäuden ab. Benachbarte Pfostenlöcher könnten eventuell eine „Nachjustierung“ ermöglichen, die das Gebäude in seiner Lage dem Gesamtschema anpassen würde. Zweifelsohne mit Recht beschließen die Autoren den ersten Teil der Arbeit mit der Feststellung, dass die Siedlung bei Dolnji Lakoš planmäßig konzipiert war und der Raster der Bebauung sich die ganze Zeit über nicht wesentlich verändert hat. Der anschließende logisch gegliederte Fundkatalog ist, im Gegensatz zum Rest der Arbeit, nur in slowenischer Sprache verfasst. Dem Katalog folgen 65 Tafeln mit den Fundzeichnungen, die zum zweiten Teil der Arbeit überleiten. Es kann bereits vorweggenommen werden, dass der von Janez Dular verfasste Materialauswertungsteil als absolute Grundlagenarbeit zur chronologischen und kulturgruppenmässigen Einordnung nicht nur der Funde aus Dolnji Lakoš, sondern überhaupt sämtlicher greifbarer, annähernd zeitgleicher Materialien aus Slowenien, bezeichnet werden kann. Basierend auf einer äußerst feinen Typologie der Randformen und der Faktoren unterscheidet Dular 13 Topftypen (L1-13), zehn Schüsselformen (S1-10), zwei Krugtypen (V1-2) und vier unterschiedliche Schalentypen (Sk1-4). Nach der Aufzählung der Henkel- und Griffvarianten werden die unterschiedlichen Ornamentvarianten behandelt (applizierte, eingeritzte, eingedrückte Ornamente, Kannelierung und Facettierung). In einem ersten Schritt der Auswertung untersucht Dular die horizontalstratigraphische Verteilung einzelner Gruppen typologisch verwandter Formen, doch kommt er zu dem Ergebnis, dass eine derartige Analyse keine klaren oder sich gegenseitig ausschließenden typologischen Gruppen erkennen läßt und sich somit das bereits bei der stratigraphischen Untersuchung gewonnene Resultat einer zeitlich durchwegs homogenen Siedlung wiederholt. Auch die Überprüfung der Typenvergesellschaftung in vier geschlossenen Fundkomplexen belegt nur, dass die Mehrzahl der Gefäß- und Ornamentformen gemeinsam vorkommt. Demgemäß ist es nicht möglich, aus dem stratifizierten Fundmaterial eine typochronologische Abfolge des Materials und überhaupt der Siedlung an sich zu gewinnen.

Im nächsten Schritt unterzieht Dular das Keramikmaterial aus der zeitgleichen großen Siedlung Rabelčja vas einem Vergleich mit den Typen aus Dolnji Lakoš. Auch in dieser Siedlung konnte das Keramikmaterial mit der stratigraphischen Methode nicht

weiter zeitlich gegliedert werden, die Besiedlungsdauer scheint ebenfalls eher beschränkt gewesen zu sein. Der direkte Vergleich von Gefäßformen der beiden Siedlungen auf Abb. 19 unterstreicht die kulturelle Zusammengehörigkeit aufs Engste. Das Fehlen gewisser Typen im Material aus Rabelčja vas wird eher auf lokale Besonderheiten und die größere Materialbasis in Dolnji Lakoš zurückgeführt und scheint nicht auf eine kürzere Dauer der Siedlung hinzudeuten. Problematisch ist eine Datierung der beiden Siedlungen, fehlen doch verwertbare Parallelfunde aus Slowenien. Aufgrund dessen stützt sich eine chronologische Einordnung auf Funde aus Ungarn, der Slowakei und Mähren, wo vergleichbares Material vorliegt, das gut in einzelne Zeithorizonte abgegrenzt werden kann. Eine Analyse aussagekräftiger Funde aus Dolnji Lakoš und auch Rabelčja vas ergibt, dass der Beginn beider Siedlungen am Ende der Mittelbronzezeit anzusetzen ist, in die Zeit der ausgehenden mitteldanubischen Hügelgräberkultur. Für die Masse der Funde finden sich Vergleichsstücke in den Horizonten Vor-Čaka und Čaka in der Slowakei, Blučina-Kopčany in Mähren und Baierdorf-Lednice in Niederösterreich. In Zentraltransdanubien im Bereich des Bakony-Gebirges entspricht dies der älteren und jüngeren Stufe der Hügelgräberbronzezeit (Bz D bzw. Bz D-Ha A1). Während die Besiedlung in Dolnji Lakoš spätestens in Ha A abbricht, deuten vereinzelte unstratifizierte Metallfunde (Keulenkopfnadel, abgeflachte Kugelkopfnadel) eine etwas längere Benutzung des Siedlungsareals von Rabelčja vas an, die sich allerdings im Keramikmaterial nicht abzeichnet. Nach dieser chronologischen Positionierung der beiden großflächiger erforschten Siedlungen gibt Dular einen Überblick über die übrigen zeitgleichen Fundorte in Slowenien. Neben den drei Flachlandsiedlungen Šiman bei Gotovlje, Črnolica bei Šentjur und Podsmreka bei Višnja Gora, den Höhengründungen Brinjeva gora bei Zreče, Veliki Korinj und Semenič oberhalb von Gaber pri Semiču sind auch wenige Grabfunde bekannt geworden. Es sind dies Gräberfunde aus Podsmreka bei Višnja Gora, Ptuj, Kamnik und zerstörte Gräber von der Krka. Alle diese Fundstellen haben Material geliefert, das in formaler oder ornamentaler Hinsicht mit der Virovitica-Gruppe in Verbindung gebracht wurde.

In einem umfassenden Konspekt werden von Janez Dular zuerst die westtransdanubischen jungbronzezeitlichen Gruppen (Bakony- und Balaton-Gruppe), und dann die Gruppen im Einzugsgebiet der Drau und der Save (Virovitica- und Gredani-Gruppe) in ihrem Verbreitungsgebiet, kulturellem Habitus und ihrer chronologischen Stellung referiert. Jedes dieser beiden Kapitel schließt mit einem Vergleich zwischen Dolnji Lakoš und den jeweiligen Gruppen, wodurch das weitere Umfeld der Siedlung im Prekmurje nahegezeichnet wird. Die Gesamtanalyse ergab, dass das Keramikmaterial von Dolnji Lakoš klare Verbindungen mit Stücken aus Westtransdanubien, Nordwestkroatien und Nordbosnien aufweist. Obwohl die materielle Kultur dieses größeren Gebietes untereinander enge Parallelen besitzt, kann Transdanubien und das Einzugsgebiet von Mur, Drau und Save keineswegs als einheitlicher Kulturraum bezeichnet werden, fällt doch besonders die Bakony-Gruppe durch ihre Brandbestattungen in Tumuli aus dem Rahmen, auch die Gredani-Gruppe weist eigentümliche Bestattungsweisen und -sitten auf. Das bislang bekannt gewordene jungbronzezeitliche Fundmaterial aus Slowenien läßt seine Ähnlichkeiten zu Virovitica nicht verleugnen, und auch Dolnji Lakoš sowie Rabelčja vas verfügen über viele Berührungspunkte, wenngleich auch Formen vorliegen, die ihre besten Entsprechungen in den Siedlungen und Gräberfeldern im Bereich des Balaton finden. Dular betont deshalb ausdrücklich, dass eine Einordnung der Fundorte von Slowenien in den Kreis der Virovitica-Gruppe nur als präliminäre Lösung angesehen werden darf. Erst die Publikation der westtransdanubischen ungarischen Fundorte wird es ermöglichen, hier eine präzisere und zuverlässigere Definition anzubieten. Während die Anbindung von Dolnji Lakoš an östliche bzw. südöstliche Kulturgruppen evident ist, vermisst man einen Versuch,

Berührungspunkte nach Westen bzw. Nordwesten herauszufiltern. Obwohl der katastrophale Publikationsstand besonders im anschließenden Gebiet der österreichischen Steiermark dieses Unterfangen erheblich einschränkt, lassen sich aus den wenigen vorgelegten Funden vielleicht doch Verbindungen herauslesen. In erster Linie muß dabei an eingedrückte bzw. eingestempelte Ornamente (Ornament O 16) gedacht werden, die in Dolnji Lakoš selten vorkommen und in Rabelčja vas zur Gänze fehlen, hingegen in den weststeirischen zeitgleichen Flachlandsiedlungen (z. B. Hörbing bei Deutschlandsberg) häufig auftreten und anscheinend auf Kontakte zu Gebieten nördlich der Alpen (Salzburg und Oberösterreich) zurückzuführen sind. Auch die Ähnlichkeit gewisser Gefäßformen im steirischen Material deutet auf intensivere Beziehungen zu Dolnji Lakoš hin, doch wird eine Beurteilung erst nach Vorlage der noch unpublizierten großen Materialmengen möglich sein. Besonders unter diesen Gesichtspunkten wird abermals die Bedeutung und der große Wert der Monographie über Oloris / Dolnji Lakoš unterstrichen, die dank ihrer detaillierten Analyse von Befund und Funden sowie der kulturhistorischen Einordnung einen Grundstein für weitere Arbeiten zur Jungbronzezeit im Bereich der Ausläufer der Südostalpen, Westtransdanubiens und dem Drau-Save-Gebiet bildet.

Georg TIEFENGRABER

Borut Križ: *Kelti v Novem mestu. Katalog razstave (The Celts in Novo mesto. Exhibition Catalogue)*. Dolenjski muzej, Novo mesto 2001. ISBN 961-6306-04-9. 168 pages, 498 illustrations (including 32 in colour).

The late Sir Mortimer Wheeler, in the 1950s BBC television quiz show 'Animal, vegetable or mineral', when identifying an object often used to preface his remarks with the statement 'Ah, I was there when it was dug up!'. So too with some of the material from the large cemetery of flat cremation graves on Kapiteljska njiva which I saw in process of excavation on my last visit to Novo mesto in 1994. While the total excavation of the cemetery is planned to continue under the direction of the author of this sumptuous exhibition catalogue until 2005, the present publication follows on the long tradition of attractive publications from Novo mesto. Its general format is close to that another catalogue devoted to earlier finds from the Kapiteljska njiva cemetery (Križ 1997). Illustrated summaries of the site, whose prehistory extends back into the late Urnfield period, have appeared previously, for example in the volume issued to mark the centenary of Ferdinand Schulz's pioneering work in the area (Knez 1990, esp. sl. 80-89), while in 1993 Tone Knez published what was to be his last important contribution in a sumptuous series on excavations in Novo mesto, devoted to the great 'dynastic' Ha C-D barrow I (Knez 1993).

In the present case, as before, there is a generous selection of colour photographs - not always, it must be said, as crisply printed as might be - while the actual catalogue section has the added bonus of every object being illustrated. Following the admirable practice of many recent Slovene archaeological publications, the text is given *in toto* in an almost perfect English translation - provided as previously by Phil Mason. In fact, the exhibition and its catalogue are not restricted to the 708 flat graves discovered so far on the Kapiteljska njiva, the largest cemetery of its type and one of the largest in Central Europe. There is a selection of material from the 63 Middle La Tène graves from the Kandija site excavated by Tone Knez as well as some of the finds from the late La Tène settlement discovered in the course of rescue excavations in the vicinity of the parish church of Sv. Nikolaj; this is contemporary with the cemetery at Beletov vrt below the Marof hill-fort which continued into the Roman period.

The catalogue proper is prefaced by a general introduction

by Mitja Guštin (pp. 19-38) placing what he firmly terms 'Celts' in the context of the later Iron Age - that is, La Tène-archaeology of Slovenia; he titles, with reason, his opening section 'The Celts on the march' and it would be churlish to pick up some minor errors, probably due as much as anything to the need for compression. For example, despite previous claims, there is no certain evidence for silk in either the late Hallstatt or early La Tène period in Central Europe with the exception of a fragment from the Dürrnberg salt-mines. On the other hand, Guštin offers a valuable summary down to the gradual annexation of the Balkans by Rome in the first century BC. While pointing out the difficulties of relating the archaeological evidence to the wider historical picture in the absence of ancient sources referring to Slovenia, Guštin largely follows the present orthodoxy concerning the ethnogenesis of Celtic tribes in Slovenia. He begins with the arrival of the Taurisci in the middle of the third century BC - one aspect of the historically attested migrations which were to bring Celts and Celtic culture to as far east as the Anatolian Plateau - and their dominance over the local Illyro-Venetic population. This is represented by the hill forts and the great barrows of the region containing evidence of the Middle La Tène material culture of the former that was first characterised in 1966 by Stane Gabrovec as the 'Mokronog group' after the key cemetery site of that name.

In contrast to the karst region to the south-west there was little penetration and indeed the local communities remained virtually independent until the Roman occupation in the first century; the newcomers seem to have rapidly become acculturated. Thus, with regards to their pottery as contrasted with that found in such cemeteries of the Scordisci along the Danube further to the east (Karaburma, Pećine) the pottery found in the graves is mostly of poor quality and sometimes hand-built with only a few hand-thrown carinated bowls and miniature vases to compare with the normal repertoire of contemporary Middle La Tène fine wares. Guštin is puzzled by the relative frequency of coil-built pottery (a better term than 'hand-thrown' used in the catalogue). However, there are other examples of local pottery side by side with rich warrior graves - for example in the case of the so-called 'Arras culture' graves of North-eastern Yorkshire, best explained as the continuance of local pottery traditions in a community to a lesser or greater degree intrusive to the region. Vessels such as the famous *kantharos* with its human- and monster-heads from Kandija grave 40 (cat. no.532; Knez 1990, sl. 90-92) must be regarded like that from Blandiana in north-western Romania, as imports, outliers of a distribution centred on the Danube Valley. Whether however there is a stylistic link between the faces on the Kandija *kantharos* and the well-known pair of fourth-century bronze fingerings from Vače as claimed by Guštin is another matter entirely.

Guštin is on surer ground when emphasising the warrior element emphasised in the grave archaeology of Novo mesto where both the burial rite and associated grave goods - weapons, shears, single-edged knives (*Hiebmesser*) and animal bones, most frequently of pig, are typical of Middle La Tène groups from Western France to the Balkans. A useful summary of the complexities of the relative chronology of the region emphasises the differences between Middle La Tène (LT C) which in general - though not in detail; see above - is typical of the south-eastern Balkans while the late period (LT D) as exemplified by the Beletov vrt cemetery contains some Roman imports and shows contacts with western Balkan neighbours as well as a range of local types.

Following, Guštin's essay is a longer analysis (pp. 53-70) of the various classes of material represented in the later Iron Age graves of Novo mesto preceded by a brief summary and detailed location maps for each of the four main cemeteries and concluding with a brief but useful polyglot bibliography. Križ comments that the occasional occurrence of early La Tène

objects such as the typical example of a bronze LT B1 'Duchcov' brooch from Kapiteljska njiva grave VII / 37 must be interpreted as trade goods (?heirlooms); a similar pedigree might be suggested for the 'bent (finger-) rings' one in silver and one in bronze respectively from Kapiteljska njiva graves 436 and 656; such finger-rings are typical of LT Ic graves from the Swiss plateau but occur right across the track eastwards of Celtic migration.

Križ offers a summary of the various classes of artefacts represented in the Novo mesto cemeteries of the La Tène period - 'Weapons and [military] equipment'; 'Dress fittings [sic; better 'accessories'] and ornaments'; 'Pottery'; 'Coinage' - the only coinage are two first-century BC silver tetradrachms of the 'Samobor' type (Kos 1977, esp. Kat. Nr. 22A-B) from the Beletov vrt; and 'Metal vessels' - again only two examples also from late graves in the Beletov vrt. Here I can only draw attention to one class of artefact which has for me a particular interest; this is the decorated iron sword scabbard as occur on twelve of the more than 100 swords so far recovered from the Kapiteljska njiva graves. What is particularly noticeable is the variety of styles represented by the decorated scabbards - as of course is the case of the most remarkable of all Middle La Tène weapon finds. This is the sanctuary site of Gournay-sur-Aronde, Oise with more than 700 swords, 40 of which having been shown to have been decorated. In contrast, the type-site of La Tène, Marin-Épagnier, Ct. Neuchâtel where of some 160 swords recovered from the lake about a quarter had decorated scabbards shows greater conformity of styles, allowing retention of the term 'Swiss sword style' or, more properly, 'Swiss sub-style'. Of the Kapiteljska njiva scabbards those from graves 239, 522 and 642 fit very much into the conventions of the Swiss scabbards and the presence of punched surface decoration or 'chagrinage' as found on the grave 239 and at other Slovene sites such as Veliko Mraševo indicates clearly that on occasion we must be dealing with importations - or foreign settlement - rather than local manufacture. Other scabbards, particularly that from grave 115, fall within the 'vegetal-based' conventions of the other main sub-style, that found mainly but far from exclusively on Hungarian soil. But one must observe caution; when compared with the 'classic' examples as found in the great cemeteries of Kosd, Nógrád mm. and Szob, Pest of the Budapest region - both alas still waiting complete publication - the scabbard from grave 115 appears as very poor workmanship. As with other LT C weapon finds outside the main area of fine metalwork production such as those from the so-called 'Gailtal' hoard actually from Förker Laas Riegel in Carinthia, one may postulate local imitations of unfamiliar forms by local craftsmen. There are also several examples of that ubiquitous heraldic badge, the so-called 'dragon pair' most clearly to be seen on the sword scabbard from grave 555 which belongs to De Navarro's earliest form, his Type II which appear first of all in LT B1-2. These 'dragon pairs', whatever their significance, have a distribution from the northern Balkans to Iberia in the south-west and the River Thames in the north-west; they now number about 150 and more continue to be found by excavation of new material or re-examination of old finds (see most recently Frey 1995, esp. pp. 169-171).

The other important Slovene sites contemporary with Kapiteljska njiva - Dobova, Brežice, Formin and sites in the Celje region exhibit much the same range of material, the quality and variety of particularly the material equipment contrasting with the - mostly - poor level of pottery and other domestic objects. This contrasts with the situation in Transdanubia and Lower Austria (see most recently Ramsel 2002) where large-scale cemeteries and matching settlements exhibit all the features of 'classic' developed La Tène forms - including a wide range of fine wheel-turned pottery. What was the situation in Slovenia? Are we dealing with the last resting places of the first military groups moving south and east into the Balkans - or more likely their immediate descendants? Have we the intermingling of

an intrusive and largely male group with the local population? Whatever may be the correct answer, these communities remained in touch with the latest developments in military equipment, in particular fine swords and their decorated scabbards; nothing so clearly establishes the complex and widespread nature of such contacts.

All this and much, much more is inspired by the publication which I have before me but not everything in the Dolenjski muzej is perfect. In his 'Forward' (sic) to *Kelti v Novem mestu* the current Director of the Dolenjski muzej, Zdenko Picelj concludes his remarks with a hard-hitting appeal for some semblance of adequate support for the Museum and its work, starting off with a new purpose-built building. Looking at the photographs of metalwork included in this catalogue, one can guess that an on-going programme of conservation is also a priority.

As I have remarked, this has not been the place for detailed discussion of the results of this fascinating and still on-going research. Such must await the full publication of the material - as one waits also for full publication of other of the interesting La Tène cemeteries in Slovenia such as Dobova and Brežice, not to mention, from Serbia, Pećine. Recent decades have certainly not made such work easy and one must hope for a better research environment in the future.

I have made mention of the distinguished tradition of publications emanating from the Dolenjski muzej. Indeed over the last two decades the former Yugoslavia in general and Slovenia in particular has been well supplied with publications on the La Tène period whether they be in other catalogues of special exhibitions (Božič 1983; Pirkmajer 1991; Tasić 1992) or overviews (Guštin 1984; Jovanović, Božič 1987) not to mention more general surveys placing the region within its wider geographical and cultural context (Szabó et al. 1983; id. 1991; id. 1992). Indeed, what is wanted now is an up-to-date synthesis which will incorporate the wealth of recent discoveries within the framework of current European research into the period. Notwithstanding, I began this brief review on a personal note and I may conclude in similar vein. My first visit to Novo mesto was in 1969 and from then until his untimely death Tone Knez used to keep me supplied with his latest publications accompanied by comments written in a somewhat old-world English that Sir Mortimer Wheeler himself would have approved of - though Tone himself never visited an English-speaking country. Several of the finds from his earlier excavations find their place in the present catalogue - including of course the splendid *kantharos* from Kandija grave 40 (here cat. no. 532; see also Knez 1990, sl. 90-92). Despite the obvious need for better resources, I'm sure Tone would approve of the way in which his work is being continued; indeed I can hear him say: 'Good show, old chap, good show ...'

BOŽIČ, D. (ed.) 1983, *KEATOI. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije (Die Kelten und ihre Zeitgenossen auf dem Gebiet Jugoslawiens)*. - Ljubljana.

FREY, O.-H. 1995, Some Comments on Swords with Dragon-Pairs. - In: B. Raftery, V. Megaw, V. Rigby (eds.), *Sites and Sights of the Iron Age. Essays on Fieldwork and Museum Research presented to Ian Mathieson Stead*, Oxbow Monograph 56, 163-176, Oxford.

GABROVEC, S. 1966, Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. - *Arh. vest.* 17, 169-242 = *Kelti v Sloveniji*.

GUŠTIN, M. 1984, Die Kelten in Jugoslawien. Übersicht über das archäologische Fundgut. - *Jb. Röm. Germ. Zentmus.* 31, 305-363.

JOVANOVIĆ, B. and D. BOŽIČ 1987, Keltska kultura u Jugoslaviji. - In: *Praist. jug. zem. 5, Željezno doba*, 803-899, Sarajevo.

KNEZ, T. 1990, *Sto let arheoloških raziskovanj v Novem mestu (Hundert Jahre archäologische Forschungen in Novo mesto. 1890-1990)*. - Novo mesto.

KNEZ, T. 1993, *Novo mesto III, Kapiteljska njiva. Knežja gomila (Fürstengrabhügel)*. - Carn. Arch. 3, Novo mesto.

KOS, P. 1977, *Keltski novci Slovenije (Keltische Münzen Sloweniens)*. - Situla 18.

KRIŽ, B. 1997, *Kapiteljska njiva. Novo mesto. Katalog arheološke razstave*. - Novo mesto.

PIRKMAJER, D. 1991, *Kelti na Celjskem. Arheološka razstava Pokrajinskega muzeja Celje*. - Celje.

RAMSL, P. C. 2002, *Das eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn*. - Fundber. a. Österr. Materialh. A 11, Wien.

SZABÓ, M. 1991, The Celts and their movements in the third century BC. - In: S. Moscati: (ed.), *The Celts*, 303-319, Milano.

SZABÓ, M. 1992, *Les Celtes de l'est. Le second âge du fer dans la cuvette des Karpates*. - Paris.

SZABÓ, M. et al. 1983, *L'expansion des Celtes de la Gaule vers l'Orient*. - Histoire et archéologie. Les dossiers 77.

TASIĆ, N. (ed.) 1992, *Scordisci and the Native Population in the Middle Danube Region (Skordisci i starosedeooci u Podunavlju)*. - Pos. izd. Balk. inst. SANU 48.

J. V. S. MEGAW

Marjeta Šašel Kos: *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*. Situla 38. Ljubljana 1999. 227 S., 75 Abb. ISBN 961-616 9-11-4. Mit SW-Fotos und Karten, Abkürzungsverzeichnis, Bibliographie, Gesamtindex.

Das Buch geht aus einer längeren Beschäftigung der Autorin [vgl. "Autochthonous Cults between Emona and Poetovio" in: Jenő Fitz (ed.), *Religions and Cults in Pannonia (Székesfehérvár 1998)* 17-22 und "Sacred Places and Epichoric Gods in the Southern Alpine Area - Some Aspects" in: *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, Séminaire Bordeaux, 1997, Textes réunis par Christiane Delplace et Francis Tassaux. Ausonius-publications, Études 5 (Bordeaux 2000) 27-51] mit dem Thema hervor und besteht aus einem Vorwort und acht eigenständigen Beiträgen von unterschiedlicher Länge. Vier davon sind überarbeitete Versionen publizierter Aufsätze (The Goddess Aecorna in Emona; Matres Magnae in Salonae - a Note; Savus and Adalluta; Iuppiter Depulsor - a Norican Deity?); vier weitere wurden eigens für das Buch verfaßt (From Fons Timavi to Aecorna in Savaria: Epichoric and Imported Divinities; Histrian and Liburnian Goddesses; The World of Local Divinities from Celeia and Its Territory; Nutrices Augustae Deae). Wiederholungen sind dabei unvermeidlich, fallen aber nicht ins Gewicht; Druckfehler sind fast keine vorhanden (p. 41 Poggendorf - richtig: Poggersdorf; p. 55 Tiefen - richtig: Tiffen). Jeder Beitrag enthält eine Übersichtskarte mit den darin genannten Orten und qualitätvolle Inschriftenfotos. Im Schlußbeitrag werden die lokalspezifischen Kultdenkmäler der Nutrices aus Poetovio katalogmäßig aufgelistet, wobei die soziale Bedeutung des Kultes aus der Analyse der Inschriften hervorgeht. Auffällig ist, daß zumeist der Kindesvater als Dedikator auftritt [siehe weiters: M. Šašel Kos, The Nutrices of Poetovio - Three Lost Fragments, in: M. Vomer Gojković u.a. (Hg.), *Ptuj v Rimskem cesarstvu. Mitrazem in njegova doba*, Archaeologia Poetovionensis 2 (Ptuj 2001) 343-347].

Das Werk hat also kein einheitliches Gepräge, bietet aber eine nützliche und längst fällige Studie [vgl. eine ältere Liste bei G. Alföldy, *Noricum* (London, Boston 1974) 239-241: Appendix IV "Celtic names of deities in Noricum"] zu Quellensituation und Sekundärliteratur. Trotz der hohen Informationsdichte ist eine gut lesbare Darstellung gelungen, wozu das präzise und leicht verständliche Englisch wesentlich beiträgt. Leider fehlt ein Inschriftenregister, was den Nutzen der Arbeit als Nachschlagewerk erhöht hätte.

Quellentheoretische und religionswissenschaftliche Ansätze werden zwar nicht ausdrücklich erörtert, doch geht manches

aus der abwägenden Argumentation der Autorin hervor. Der Zuständigkeits- und Wirkungskreis der Gottheiten kann günstigenfalls anhand bildlicher Attribute, der Fundsituation oder des Verbreitungsbildes der Denkmäler umrissen werden. Viele Steininschriften wurden in Erfüllung eines Votums gesetzt oder verraten durch die *pro salute*-Formel etwas über Beweggründe und Erwartungen der Stifter. Die Bedeutung eines Kultes wird auch reflektiert durch die Anzahl der Weihungen und die soziale Stellung der Dedikanten. Die epichorischen Gottheiten sind demnach unterschiedlich klassifizierbar (p.45): einerseits als vorkeltische (z.B. Timavus und Auquorna) oder keltische, andererseits nach ihrem Wirkungskreis als ortsgebundene (z.B. Laburus, Adsalluta) oder umfassender verehrte wie die sog. Stammesgottheiten (z.B. Grannus, Latobius, Belinus) oder andere universale Helfer (z.B. Iupiter Depulsor). Nach der Anzahl der Funde sind sporadisch (z.B. Casuontanus, Vocretanus) und öfter belegte Gottheiten zu unterscheiden; nach der Nennung auf den Inschriften solche, die alleine (mit oder ohne Epitheton Aug.) oder zusammen mit einer römischen Gottheit (interpretatio Romana: z.B. Isis Noreia) genannt sind oder aber römische Gottheiten mit spezifischem Beinamen (z.B. Iupiter Culminalis).

Der betrachtete Raum, eine durch mehrere Flußsysteme und Gebirgszüge naturräumlich stark gegliederte Übergangszone zwischen Ostalpen und oberer Adria, bildete in vorrömischer Zeit weder eine politische noch eine kulturelle Einheit, war aber durch überregionale Verkehrsrouten und Kulturbeziehungen vernetzt. In der älteren Eisenzeit sind dort verschiedene archäologische Kulturgruppen greifbar, späterhin auch Kelten und keltisierte Stämme, namentlich Taurisci und Norici. Im Mittelpunkt des Buches stehen jedoch nicht archäologische Kulturzeugnisse - wie es der Titel "Pre-Roman divinities" vermuten lassen könnte - , sondern epigraphische, insbesondere kaiserzeitliche Denkmäler mit indigenen Götternamen oder anderen Hinweisen auf lokalspezifische Kulte. Gleichwohl werden einige prähistorische Kult- und Opferplätze angeführt, z.B. die Karsthöhlen von St. Kanzian/Škocjanske jame, die eine naturheilige "sacred area" gebildet haben könnten oder die zahlreichen Flußfunde im Raum Emona, die auf rituelle Deponierungen an Wassergottheiten hinweisen. Eine lückenlose Kultkontinuität seit der vorrömischen Bronze- und Eisenzeit ist bei keiner dieser Fundstellen nachweisbar. Trotz der dürftigen Überlieferung für die vorkeltische Zeit wird die Verehrung einer weiblichen Naturgottheit im nordadriatischen Raum verschiedentlich greifbar (p.18).

Abgesehen von venetischen Votivinschriften begehen beschriftete Kultdenkmäler erst unter römischem Einfluß oder in der Kaiserzeit. Eine lange als Raetia-Weihung angesehene [z.B. bei G. Kossack, *Religiöses Denken in dinglicher und bildlicher Überlieferung Ateuropas* (...) (München 1999) 85] venetische Inschrift auf einer Situla des 5.Jh. v.Chr. aus der sog. Knochenhöhle bei St. Kanzian/Škocjan wird heute anders, nämlich als "an Epithaph for one Ostiaris" verstanden (p.19).

Aufgrund der Forschungen von R. Katičić zu den Personennamen von Ig und zur nordadriatischen Onomastik geht M. Šašel Kos davon aus, daß die vorrömische und vorkeltische Bevölkerung der Region von Ljubljana stark venetisch beeinflusst war oder sogar als Zweig der Veneter betrachtet werden kann (p.53), doch liegen bisher keine spezifischen Weihedepots vor, wie sie aus Este und anderen venetischen Orten bekannt sind.

Da originäre Sakraltexte oder literarische Quellen zur Religion der hier ansässigen vorrömischen Bevölkerung fehlen, kommt der sprachlichen Analyse der (lateinisch überlieferten) Götternamen besonderes Gewicht zu, obwohl die Zuordnung zu bestimmten vor- oder nicht-römischen Sprachschichten (indogermanisch, venetisch, keltisch, pannonisch etc.) nicht immer zweifelsfrei ist. Einige Theonyme sind nur singular belegt und bei manchen geht selbst das Geschlecht aus der Inschrift nicht hervor - so im Fall von *Iovenat*, wo Šašel Kos eher an eine weibliche Gottheit (*Iovenas*) denkt, ebenso bei *Atrans* oder (*I)vant*- (p.22). Ein

gewisser Spielraum herrscht auch dort, wo Dedikanten nur anhand ihrer Namen als einheimisch oder ortsfremd einzustufen sind. So wird beispielsweise (p.29) ein *Q. Morsius Q. f. Titianus* (CIL III 5321=*RIS* 167) als "native Norican", ein *C. Val. [V]alerinus* (CIL III 5320=*RIS* 166) hingegen als "non-native worshipper" bezeichnet, was aufgrund der Namenverbreitung zwar nachvollziehbar, aber m. E. nicht zwingend erscheint.

Zahlreiche Weihungen an epichorische Götter bringen im Epitheton *Aug(ust)*-Kaiserverehrung und Loyalitätsreligion zum Ausdruck. Sie stehen für den Synkretismus zwischen keltischer Religion und römischen Kultformen, sagen aber wenig über die Transformationen keltischer Gottesvorstellungen aus. Was die generelle Bewertung der „interpretatio Romana“ angeht, so lehnt M. Šašel Kos das einseitige, von J. Webster (in: *Britannia* 26,1995,153 ff.) vertretene Konzept ("What interpretatio tells us, then, is how a Latin-literate, often non indigenous, élite characterised the Celtic gods.") dezidiert ab. Diesbezüglich charakterisiert auch M. J. Green (in: *Britannia* 29, 1998, 17 ff.) Religion als konservatives Phänomen, weshalb neuartige Götterdarstellungen (Epigraphie und Ikonographie) weniger zur Veränderung, sondern vielmehr zur Kodifizierung von Glaubenssystemen beigetragen hätten. So betrachtet erscheint die vorrömische Verehrung mancher, erst in der mittleren Kaiserzeit epigraphisch bezeugten Gottheit recht plausibel. Allerdings hat etwa die Verehrung der Göttin Epona in Südnoricum offenbar erst in der Kaiserzeit Fuß gefaßt (p.138); die Weihinschriften bieten keinen Hinweis auf einen von altersher gepflegten Kult der indigenen Bevölkerung.

Votivmonumente für lokale und andere Gottheiten treten verstärkt erst im Zeitraum 150-250 n.Chr. auf. Früh datierte Weihinschriften wie die Aequorna-Weihung von Nauportus aus dem 1. Jh. v.Chr. stellen dagegen eine Ausnahme dar. Dazu gehört auch die nach G. Piccottini zitierte Votivinschrift für *Aesos* (*AE* 1997,1210) aus dem Gailtal, wo sich bei der Datierung "probably not later than the second half of the 2nd century B.C." (p.43) ein Druckfehler eingeschlichen hat (richtig: 1. Jahrhundert v.Chr.).

Es ist schwer aus der Fülle an Beobachtungen und Informationen allgemein verbindliche Züge zur historischen Entwicklung der epichorischen Kulte herauszufiltern, zumal auch regionale Besonderheiten in Rechnung zu stellen sind. Aus Noricum sind im Unterschied zu den Nachbarprovinzen Pannonien und Raetien zahlreiche indigene Götternamen bekannt - großteils aus den Gebieten von Virunum, Celeia und Solva, woher auch die meisten der rund 400 norischen Weihinschriften stammen. Schon der erste Beitrag (From Fons Timavi ...) bietet dazu einen gedrängten und hochinformativen Überblick mit zahlreichen interessanten und diskutablen Aussagen. So können die südnorischen Belenus-, Grannus- und Latobius-Zeugnisse m. E. nur bedingt den "Sanctuaries on heights" zugerechnet werden. Für die Deutung der Bronzestatue des "Jünglings vom Magdalensberg" als Darstellung des Belinus, des Hauptgottes des Stammes der Norici (nach P. G. Scherrer), verweist die Autorin auf weitere Argumente. Bemerkenswert sind die Hinweise darauf (p.71), daß der Magna Mater-Kult an mehreren Orten epichorische Kulte lange vor dem Aufkommen des Christentums überlagert hatte, so anscheinend auch im Fall eines Savus- und Adsalluta-Heiligtums (p.119).

Ohne näher auf inhaltliche Details einzugehen, sei festgehalten, daß sich die Arbeit als unentbehrlicher Begleiter für alle empfiehlt, die sich rasch und eingehend über die epigraphische Quellsituation zur indigenen Götterwelt dieses Raumes informieren möchten.

Reinhold WEDENIG

Ptuj in the Roman Empire. Mitraism and its Era. M. Vomer Gojkovič, N. Kolar (eds.). International Scientific Symposium.

Ptuj, 11-15 October 1999. *Archaeologia Poetovionensis 2*. Pokrajinski muzej Ptuj, Ptuj 2001. ISSN 1580-7355. 396 pages, 164 figures, 47 tables, 4 maps.

The international scientific symposium was dedicated to the 1930th anniversary of the first mention of Poetovio in written records, to the centennial anniversary of the discovery of the first temple of Mithras at Spodnja Hajdina near Ptuj and to the construction of a protective building over the remains of this first temple. The papers cover four topics and are published in four languages; Slovenian, German, English, and French.

Poetovio in the 1st century AD was the seat of the provincial governor and the military headquarters of the Pannonian army, from the 2nd century onward the headquarters of the Pannonian fleet, the headquarters of the provincial financial, tax, and custom services. The first few papers present the links of Poetovio with neighbouring towns through the archaeological data. Most of the papers deal with Mithraism in the territory of the present-day countries of Slovenia, Croatia and Hungary, its origin, expansion, position within the Roman religion, its symbolism and rituals. The stone, metal and ceramic finds are presented from all five temples of Mithras discovered at Poetovio and the temples of Mithras at Aquincum, as are connections between Mithraism and other Roman cults, the spread of Christianity, and so forth.

I must stress that too many mistakes were made in the translations from the Slovene to foreign languages, and also from the foreign languages to Slovene. Some of them even appear on the front cover of the book. Unfortunately these mistakes, as P. Kos has already noted (*Argo* 45, 2002, 130-131), many throw shadow on the work of other Slovenian editors.

Barbara NADBATH

Ljudmila Plesničar-Gec: *Zgodnjekrščanski center v Emoni. [Early Christian Centre at Emona]*. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 198. Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, Ljubljana 1999. ISBN 961-6037-38-2. 48 pages, 35 figures.

In this small guide-book written in Slovene, the author reviews historical events in the late Roman period, the spread of Christianity and the early Christian centre in Emona, which was restored and opened in 1976 as an archaeological park. The early Christian centre, consisting of a baptistery, portico and supposed basilica was built during the 4th and 5th centuries AD. At that time the city of Emona was impoverished, because of major political and economical crises. Despite all the crises and the battles that took place near Emona (the battle between Constantius II and Magnentius, and between Theodosius and Maximus, Theodosius and Eugenius), the early Christian community increased in strength and splendid mosaics were donated by its members to the centre.

Barbara NADBATH

Slavko Ciglencečki: *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnesrednjeveška naselbina*. S prispevkoma Zvezdana Modrijan in Andreje Dolenc Vičič ter Ivana Turka (*Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*). Mit Beiträgen von Zvezdana Modrijan und Andreja Dolenc Vičič sowie von Ivan Turk. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 4. Institut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 2000. ISBN 961-6358-18-7. 196 Seiten Text, 38 Tafeln Strichzeichnungen, 6 Tafeln S-W Fotos.

Mit der Siedlung auf dem Tinje legt Slavko Ciglencečki eine

weitere bedeutende spätantike Höhensiedlung in Slowenien vor. Durch die Jahrzehnte lange und intensive Forschungstätigkeit haben der Autor und seine Mitarbeiter nicht nur eine Wissenschaftsepoche mitgeprägt, sondern auch zu einer Verdichtung des Fundbestandes beigetragen und verbunden damit das Wissen um die Spätantike in Slowenien maßgeblich erweitert.

Die vorliegende Publikation umfasst die Grabungsbefunde, die archäologischen Funde, eine übergreifende Einordnung der Grobkeramik vom Tinje unter Berücksichtigung des bekannten ostalpinen Fundbestandes sowie eine Einordnung bzw. Charakterisierung der Siedlung. Der angefügte Katalog stammt von den Mitarbeiterinnen Z. Modrijan und A. Dolenc Vičič, die archäozoologischen Funde wurden von I. Turk bearbeitet. Eine große und keineswegs selbstverständliche Serviceleistung stellt die Zweisprachigkeit (slowenisch-deutsch) der Publikation dar, die auch dem des Slowenischen unkundigen Leser eine detaillierte Lektüre ermöglicht. Der deutsche Text ist nicht nur beinahe fehlerfrei, sondern darüber hinaus in einem fließenden und gut lesbaren Stil abgefasst. Bereits zur Gewohnheit geworden ist ferner die hohe Druckqualität von Publikationen der Slowenischen Akademie der Wissenschaften.

Anlaß für Grabungen auf dem Tinje waren Notbergungen, die in Folge von Straßenbauarbeiten sowie der Intensivierung eines Steinbruchs notwendig geworden waren. Hinzu kamen punktuelle Schnitte in unterschiedlichen Bereichen des Berges, die zu einer Klärung der Lage der Siedlung sowie ihrer Dichte beitragen sollten. Die Notgrabungen erbrachten insgesamt acht Objekte, die in numerischer Reihenfolge diskutiert werden. Dem deskriptiven Teil sind Grabungsfotos sowie Grundrisspläne bzw. Profilzeichnungen beigelegt. Die massiven, durch die Bauaktivitäten verursachten Störungen sowie der schlechte Erhaltungszustand der Objekte verringern die Aussagemöglichkeiten und erschweren eine gültige bzw. nachvollziehbare Befundauswertung. Da zudem auf eine interpretative Aufbereitung der Dokumentation verzichtet wird, kann den oftmals detailliert beschriebenen Grabungsergebnissen nicht leicht gefolgt werden. So würden beispielsweise Rekonstruktionszeichnungen der Balkenkonstruktionen maßgeblich zum Verständnis der Bauweise, aber auch zur Deutung einzelner Befunddetails beitragen. Der Autor lässt Fragliches bewusst offen und unterscheidet klar zwischen Befund und Hypothese. Die abgebildeten Profilzeichnungen erlauben einen Einblick in die Stratigraphie, wobei darauf hinzuweisen ist, dass in den einzelnen Objekten zwar „Kulturschichten“ dokumentiert wurden, jedoch nicht zwischen Bau-, Nutzungs- oder Zerstörungshorizonten geschieden werden konnte. Das in den Objekten aufgefundene Material stammt somit nicht aus geschlossenen Schichten, dementsprechend heterogen ist auch seine Zusammensetzung. Bedauerlicherweise wurde dort, wo sich allem Anschein nach Schichten trennen ließen (Objekt 4 mit Kulturschicht 1 und 2), das Fundmaterial nicht getrennt abgebildet und analysiert. Die Benutzung der Publikation wird ferner dadurch erschwert, dass die Fundkontexte nicht geschlossen dargestellt sind. Zwar wird in der Befundbeschreibung auf das Inventar hingewiesen, ein direkter Tafelverweis bleibt jedoch aus. Um einen Überblick über das gesamte Fundinventar eines Objektes zu erhalten, ist es daher notwendig, auf Basis der Konkordanzliste (S. 191-196) die Komplexe zu rekonstruieren.

Ohne auf Details eingehen zu können, seien im Folgenden einzelne Objekte näher diskutiert. Von den in Holzbauweise errichteten und vom Autor als genuin spätantik angesprochenen Objekten 2 und 4 haben sich lediglich Abarbeitungen im Fels, Feuerstellen und Pfostenlöcher erhalten. Eine Rekonstruktion sowie eine funktionale Interpretation der beiden Gebäude ist aus diesem Grund sehr schwierig. Für Objekt 2 (S. 19-26) wird aufgrund der Existenz zweier Gruben sowie eines Schmelzofenfragments eine Verwendung als Schmelzplatz für Eisenerz vorgeschlagen. Objekt 4 (S. 27-33) enthielt aussagekräftigeres Fundmaterial, wobei in erster Linie auf den

bereits 1993 publizierten Materialhortfund (S. 31 f.), aber auch auf langobardische Keramik (Taf. 12: 4) hinzuweisen ist. Letztere bietet einen zeitlichen Ansatz für die Nutzung des Gebäudes während des 6. Jahrhunderts. Ein W-O verlaufender Kanal (Abb. 34), dessen funktionale Bestimmung nicht näher diskutiert wird, diente wohl am ehesten Heizzwecken, wie dies Analogien in anderen Höhensiedlungen nahe legen. Weitere Indizien dafür sind die Verwendung von Tuffsteinen für die Kanalwangen, die Y-förmige Verzweigung sowie die Mündung des Hauptstranges an der Ostmauer des Hauses, während sich das Präfurnium demnach im Westen des Hauses befunden haben muß. Zu welcher Bauphase der Kanal gehörte, ist aufgrund des dürftigen Erhaltungszustandes des gesamten Objektes nicht mehr zu klären.

Sieht man von den spätantiken Siedlungsobjekten ab, wurden auf dem Tinje auch solche (Objekte 5 bis 7) aufgedeckt, die allem Anschein nach zwar bereits in der Spätantike errichtet wurden, aber eine (zweite?) Nutzungsphase im Frühmittelalter aufweisen (S. 33-39). Entscheidend für die zeitliche Einordnung ist „slawenzeitliche“ Grobkeramik, die sich im Bereich der Gebäude gefunden hat. Eine Durchsicht des Fundmaterials zeigt jedoch, dass es stark heterogen zusammengesetzt ist, wobei der spätantike Horizont durch glasierte Ware und Grobkeramik vertreten ist. Die jüngsten Funde datieren dagegen in das Hoch / Spätmittelalter (Taf. 24: 7,8). Problematisch ist außerdem, dass das Material aus keinen geschlossenen Schichten, sondern aus der das Gebäude überlagernden Erde stammt, die darüber hinaus durch den rezenten Weinbau gestört wurde (S. 34). Aussagekräftig sind lediglich zwei, auf den Feuerstellen verbliebene Töpfe (Taf. 14: 1; 20: 2), die vom Autor in das Frühmittelalter datiert werden, jedoch durchaus dem spätantiken Formen- und Dekorrepertoire entsprechen.

Besonders schwierig nachzuvollziehen ist die Interpretation von Objekt 8 (S. 39-43). Konstruktion und Tierknochenfunde sind dem Autor ein Beleg für eine heidnische Kultstätte, die man in frühchristlicher Zeit in eine Kapelle umgewandelt hätte. Da bislang vergleichbare Anlagen in spätantiken Höhensiedlungen fehlen und zudem das Umfeld von Objekt 8 nicht erforscht werden konnte, muß eine derart bedeutsame religionsgeschichtliche Deutung wohl hypothetisch bleiben.

Entscheidend für das Siedlungsmuster auf dem Tinje sind mehrere, gezielt angelegte Suchschnitte (S. 44-46). Sie erbrachten den Nachweis, dass sowohl das Plateau unterhalb des Gipfels als auch dieser selbst während der Spätantike un bebaut waren. Die Siedlung konzentrierte sich dagegen auf den, wahrscheinlich durch eine Befestigungsanlage gesicherten Südhang. Denn auch wenn eine genaue zeitliche Einordnung der beiden parallelen Gräben (S. 43 f.) nicht möglich ist, ergibt sich die Notwendigkeit einer Befestigung an dieser Stelle aus der topographischen Situation. Ferner konnten südöstlich der Siedlung einzelne Bestattungen aufgedeckt werden, die wohl zu einem Gräberfeld gehörten (S. 47-50).

Im Anschluß an die Grabungsbefunde werden die Funde vorgelegt und in einem größeren Kontext diskutiert. Nur wenigen Trachtbestandteilen (S. 52-55) sowie Waffen (S. 55 f.) stehen zahlreiche Werkzeuge (S. 56 f.) gegenüber, die einen Einblick in die wirtschaftlichen Aktivitäten der Siedlung geben. Bei den Glasfunden (S. 57) fällt auf, dass Becher mit abgesprengtem Rand - Leitfossilien des 4. Jhs. - fehlen, vertreten sind dagegen Stengelgläser sowie Balsamarien, die auch als Beleuchtungskörper gedient haben können. Unter der glasierten Keramik (S. 57) befinden sich zahlreiche, zum Teil mit Wellenlinien verzierte Teller und Schüsseln, aber auch Mortaria unterschiedlichster Formgebung. Insbesondere sei auf die, im Ostalpenraum seltenen Exemplare mit verdicktem Rand (Taf. 11: 3) und solche mit hoher Innenlippe (Taf. 12: 1,2) hingewiesen. Letztere datieren nach Parallelbeispielen in Italien in das 6. Jh. und sind ein weiteres chronologisches Indiz für die Besiedlungszeit des Tinje. Erstaunlicherweise fehlen im Fundbestand mediterrane Importe (S. 58), sieht man von zwei Henkeln und drei Wandfragmenten

von L.R.A. 1 (Taf. 9: 13,14; Taf. 12: 9-11) und einem Fragment eines LRC-Tellers der Form Hayes 3C (Taf. 12: 3) ab. Die Absenz von afrikanischen Produkten, seien es nun Sigillaten oder Amphoren, ist wohl auf den zufälligen Grabungsausschnitt und nicht auf handelspolitische Implikationen zurückzuführen. Von besonderem Interesse ist das Spektrum der auf dem Tinje nachgewiesenen einglättrierten Ware (S. 58). Denn neben langobardischen Gefäßen des 6. Jhs. (Taf. 12: 4,6) befindet sich darunter eine Schale (Taf. 9: 7), die aufgrund von Analogiebeispielen am norischen und pannonischen Donaulimes in das 4./5. Jh. datiert werden kann. Die Existenz dieser im Ostalpenraum höchst selten gefundenen spätrömischen einglättrierten Ware ist ein weiteres wichtiges Indiz für funktionierende Handelsströme bzw. einen Waren(und Menschen?)austausch zwischen Nordgrenze und Hinterland.

Das umfassendste Kapitel der vorliegenden Publikation ist einer eingehenden Analyse der Grobkeramik vom Tinje sowie deren regionaler Einbindung gewidmet (S. 59-145). Bei der Klassifikation erweist sich das Fehlen geschlossener Fundhorizonte als Schwachstelle, da für die chronologische Ordnung Parallelen anderer Höhensiedlungen herangezogen werden müssen, die jedoch ihrerseits nur selten stratigraphisch ausgewerteten Kontexten entstammen. Treffend formuliert der Autor das Phänomen, dass die lokale Grobkeramik in erster Linie für den Eigenbedarf produziert wurde und daher stark individuell geprägt ist (S. 60). Nichts desto trotz lassen sich regionale bzw. überregionale Trends beobachten, die eine generelle Diskussion des Fundbestandes rechtfertigen. Richtigerweise werden gültige Parameter für die Bearbeitung spätantiker Grobkeramik gefordert, die einen direkten Vergleich von Siedlung zu Siedlung erleichtern würden (S. 61). Die Keramik wurde nach form- und dekortypologischen Kriterien klassifiziert, wogegen Technik und Kontext eine nur untergeordnete Rolle spielen. Primär wird zwischen fünf Topf- und drei Schüsseltypen unterschieden, denen nicht nur zahlreiche Varianten, sondern auch einige Sonderformen angefügt sind. Die Gruppeneinteilung, in der sich sowohl gut bekannte ostalpine Gefäßtypen als auch siedlungsspezifische Eigenheiten wiederfinden, ist logisch nachvollziehbar und unterstreicht die Tatsache, dass jede spätantike Siedlungseinheit ihren eigenen Regeln folgte und sich bereits in der nächsten Umgebung deutliche Unterschiede bemerkbar machen. Für Tinje konnte herausgearbeitet werden, dass speziell mit den Siedlungen auf dem Gradec bei Prapretno und auf dem Rifnik Ähnlichkeiten bestehen, während sich das Keramikspektrum entfernter Orte bereits deutlich davon abhebt. Auch dem Hinweis auf starke spätrömische Töpfertraditionen, die in der Spätantike weiter wirkten, ist uneingeschränkt zuzustimmen. Problematischer scheint dagegen die Annahme, Verzierungslosigkeit als Indiz für eine Spätantike heranzuziehen (S. 139). Zumindest in den feinkeramisch datierten Komplexen von Hemmberg ist das genteilige Phänomen zu beobachten. Hier sind gerade die Gefäße des ausgehenden 6. Jhs. mit reichem Dekor versehen. Bereits in spätantiken Horizonten vertreten sind Teller wie das Stück auf Taf. 26: 10, dagegen gibt es für die tiefen Schüsseln auf Taf. 26: 8,9 keine direkten Parallelen aus der Antike. Ein spezielles Problem stellt die Abgrenzung der spätantiken Produkte zur frühmittelalterlichen, sog. slawenzeitlichen Grobkeramik dar. Charakteristisch für eine Einordnung in das Frühmittelalter sind Dekormotive, deren Anbringungsort sowie die unterschiedliche Brennweise und die grobe Magerung (S. 143 f.). Alle genannten Kriterien decken sich mit dem jüngsten Fundhorizont auf dem Hemmberg, der in das 7. Jh. datiert wurde. Für die „späte“ Keramik auf dem Tinje kann mangels datierender Beifunde lediglich eine allgemeine Einordnung vom 7. bis zum 9. Jh. gegeben werden. Augenscheinlich sind in jedem Fall die in Form, Dekor und Technik ablesbaren Abhängigkeiten von der spätantiken Keramik. Aus diesem Grund ist eine direkte Adaption zu erschließen, im Zuge derer spätantike Töpfer ihr

technologisches Wissen, aber auch ihren Geschmack weitertradierten. Im Anschluß an die Charakterisierung des Materials erfolgt eine übergreifende Analyse der ostalpinen Grobkeramik, wobei neben publiziertem Fundmaterial zahlreiche Siedlungsfunde aus Slowenien erstmals vorgestellt werden. Der kompakte Katalog erlaubt einen raschen Überblick über das bislang bekannte Keramikspektrum und ist aus diesem Grund eine wertvolle Basis für weitere Studien.

Die Errichtung der spätantiken Siedlung auf dem Tinje wird in die 2. Hälfte des 4. Jhs. datiert (S. 146), obwohl für diesen Zeitraum charakteristisches Fundmaterial kaum vertreten ist. Dies könnte jedoch mit dem minimalen Grabungsausschnitt und einem damit verbundenen selektiven Fundspektrum in Zusammenhang stehen. Aus dem gleichen Grund ist es beinahe müßig, nach der Funktion der Siedlung zu fragen. Die wenigen und zudem schlecht erhaltenen baulichen Strukturen und ihr Inventar geben keine eindeutigen Hinweise auf die ethnische Zusammensetzung der Bewohner, noch auf deren spezielle Aufgaben. Es ist jedoch durchaus plausibel, dass die Wahl des Siedlungsplatzes durch die nahe gelegenen reichen Blei- und Zinkvorkommen begünstigt wurde (S. 152 f.). Während die Masse des Fundmaterials als einheimisch römisch angesprochen werden darf, bezeugen die langobardischen Gefäße die Präsenz germanischer Familien, wobei über deren Größe und Rang keine Aussagen möglich sind. Gegen Ende des 6. Jhs. wurden zumindest die Objekte 2 und 4 „höchstwahrscheinlich“ durch Brand zerstört (S. 149). Der Autor vermeidet zwar einen direkten Zusammenhang zwischen dem archäologischen Befund und der historisch überlieferten Einwanderung der Slawen, merkt aber an, dass zahlreiche Siedlungen im Ostalpenraum gleichzeitig „in Folge eines überregionalen Ereignisses“ verlassen wurden. Die Schwierigkeit dieser Interpretation liegt darin, dass kaum eine der vielen zitierten Brandschichten archäologisch eindeutig datiert ist. So lange feinchronologisch auswertbares Fundmaterial fehlt und die zeitliche Einordnung ausschließlich auf der Grobkeramik basiert, ist eine Korrelation methodisch nicht vertretbar und die Gefahr von Zirkelschlüssen immanent. Gerade dieses Problem tritt bei der Charakterisierung der frühmittelalterlichen Siedlung auf dem Tinje deutlich zu Tage. Auf die Zerstörungen folgen Aufgabe, aber auch Adaption der älteren Gebäude im Rahmen einer jüngeren Siedlungsphase. Wann dies geschah und wie lange die Siedlung bewohnt blieb, muß offen bleiben. Aufgrund des Fehlens von datierenden Tracht- bzw. Ausrüstungsgegenständen sowie Waffen ist der frühmittelalterliche Horizont weder zeitlich noch ethnisch zweifelsfrei einzuordnen. Die Grobkeramik wiederum zeigt so starke Ähnlichkeiten zu den spätantiken Produkten, dass von einer direkten Kontaktnahme zwischen Altsiedlern und etwaigen Neuankömmlingen ausgegangen werden kann. Warum ist es eigentlich ausgeschlossen, dass die ansässige Bevölkerung auch nach einer „Katastrophe“ im Land verblieben ist und Höhsiedlungen kontinuierlich weiter bewohnt wurden? Muß es unbedingt zu einem rigorosen Bevölkerungswechsel gekommen sein? Die Antworten auf diese Fragen liegen nicht zuletzt in der zeitlichen und ethnischen Einordnung der Grobkeramik. Hier ist ein intensiver Diskurs und eine Gegenüberstellung von spätantiken und frühmittelalterlichen geschlossenen Fundkontexten gefordert, deren zeitliche Einordnung jedoch **nicht allein** auf der Grobkeramik basieren darf. Spätantike Siedlungen mit frühmittelalterlichen Nutzungsphasen sind in diesem Zusammenhang von besonderer Bedeutung, da sie die Übergangszeit wohl am besten dokumentieren.

Mit der Vorlage der Befunde und des Fundmaterials vom Tinje ist ein erster Schritt in diese Richtung gegangen worden. Dafür ist speziell S. Ciglencički, aber auch seinen Mitarbeitern herzlich zu danken. Zweifellos werden weitere ähnlich substantielle Arbeiten folgen.

Sabine LADSTÄTTER

Srednjeveško Celje (Medieval Celje). Mitja Guštin (Hrsg.). *Archaeologia Historica Slovenica* 3. Ljubljana 2001, 287 S. m. zahlr. Tafeln u. Farbbildungen.

Slowenien unternimmt gerade in den letzten zehn Jahren erfolgreich Anstrengungen um Anschluß an den internationalen Forschungsstand in der Mittelalter- und Neuzeitarchäologie zu erlangen. Tragende Säule dieser Bestrebungen ist das Zentrum für Mittelalterliche und Neuzeitliche Studien in der archäologischen Abteilung der Universität Laibach. So konnten schon eine Reihe von Publikationen - meist von Mitja Guštin initiiert und herausgegeben - der Fachwelt vorgestellt werden, für die sowohl die slowenische als auch die internationale Forschung dankbar ist.

Besprochen werden die seit den 70er Jahren durchgehenden Untersuchungen in zwei Burgen und der Stadt in Cilli. Es handelt sich um Altsiedelgebiet, wie eine norische Siedlung, die in der römischen Kaiserzeit zum *municipium* aufstieg, die Bischofssitz war und im 6. Jh. n. Chr. von Slawen und Awaren zerstört worden ist, zeigt. Cilli war vor allem für den Transitverkehr bedeutend und seit 1400 Residenz der gleichnamigen Grafen (seit 1436 Reichsfürsten), die Stadterhebung erfolgte erst 1451. Es handelt sich um eine Publikation, die als Ergänzung zum Symposiums- und Ausstellungsband über die Grafen von Cilli gedacht war (*Celjski grofje / Stara tema - nova spoznanja / Die Grafen von Cilli, Altes Thema - neuen Erkenntnisse*, Celje 1998; *Grofje Celjski / Die Grafen von Cilli, razstavni katalog / Ausstellungskatalog*, Celje 1999) und durch die archäologischen Funde Einblick in die Rolle der damaligen Landesherrschaft gewähren soll. Den Vorberichten und Einzelarbeiten dazu folgt nun eine erste größer angelegte Zusammenschau.

Bei dem in vier Sprachen vorgestellten Werk ist der interdisziplinäre Ansatz (Beiträge J. Vavrus u. R. Krempuš) besonders hervorzuheben. Nach einer Einführung in den Forschungsgegenstand und Region und Ausführungen zur archäologischen und bauanalytischen Untersuchungen erfolgt eine breite Materialvorlage. Der Vergleich mit anderen mittelalterlichen Grabungen in Städten und Burgen Mitteleuropas ergibt viele Gemeinsamkeiten. Dazu gehören u. a. das Repräsentationsgebaren des Adels mittels Ofenkacheln mit dem Wappen (Beitrag Guštin).

Die Münzen der Cillier behandelt A. Šemrov, wobei die archivalisch belegten Fälschungshinweise und die Währungsgebietsausdehnung für die zukünftige Spatenforschung vielversprechend sind. Die Glasfunde von Celje sind von I. Lazar sauber recherchiert, mit reichhaltigen Abbildungen und umfangreichen Katalog versehen und reihen sich gut in den internationalen Formenkanon ein. Über den Import von italienischer Majolica gibt uns R. Cunja erschöpfend Auskunft und zeigt die intensiven Kontakte zu den entsprechenden Töpferzentren, während etwa Rheinisches Steinzeug oder graphitierte gestempelte Keramik mit Kremprand aus Passau oder Obernzell im vorgelegten Fundmaterial nicht vorkommen.

S. Gelichi und M. Guštin reißen das überaus spannende Kapitel der spanischen Lüsterkeramik in Slowenien an und verweisen auf die inzwischen immer häufiger werdenden Parallelfunde in Mittel- und Osteuropa.

Für den sehr sorgfältig recherchierten Aufsatz von M. Guštin über die Tonbecher vom Typ Celje, ist man für die Übersicht der Formen und Dekore z.T. mit Farbbildern versehen, dankbar. Mit dieser gestempelten Gefäßform scheint die Region eine bestimmte Zeit einen Sonderweg gegangen zu sein. Ein Katalog mit einer Übersicht der Keramikfunde von M. Guštin, M. Jezeršek und N. Prošek, die größtenteils unstratifiziert sind, ermöglicht einen Überblick zu Formen und Dekor, deren beste Parallelen wir in der Steiermark, Kärnten bis Osttirol finden.

Der Beitrag von M. Guštin, F. Bressan u. B. Komplet über Metallfunde aus Celje beschließt den Band. Der Leser erkennt in der repräsentativen Übersicht international bekannte Formen. Unter den Bolzeneisen überrascht etwa der verschwindend geringe Anteil mit Dorn.

Als störend werden die grammatikalischen Druckfehler im ersten Beitrag von M. Guštin empfunden. Den sonst vorzüglichen Fotoansichten fehlen durchgehend die Angaben zur Himmelsrichtung, von der das jeweilige Bild geschossen wurde. Im Aufsatz von M. Guštin über Ofenkacheln mit dem Wappen der Grafen von Cilli hätte der Rez. auf S. 65/Abb. 1 aus furnologischen und Datierungsgründen mehr Informationen zur Gestaltung der Rückseiten (angarnierte Stege oder gedrehte Formen?) erhofft.

In der Auswertung der Tonbecher von Celje (M. Guštin) wären doch noch einige Sätze zu einer eventuellen Beeinflussung/Wechselbeziehung zum sogenannten Dreihäusener-Steinzeug (I. Holl, *Ausländische Keramikfunde in Ungarn 14.-15. Jh.*, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 42, 1990, 209-267) ein Desiderat gewesen. Auch die in der Einleitung abgegebene Einschätzung der Unmöglichkeit von mittelalterlichen Holzgefäßen auf dem Gebiet von Slowenien ist nach Meinung des Rez. zu pessimistisch. Zumindest für Gewölbbeschüttungen und Blindböden in Stadthäusern, Kirchen, Burgen und Edelsitzen (Vgl. u. a. E. Altwasser, *Archäologie im Obergeschoß*, in: Dirk Schuhmann, (Hrsg.), *Bauforschung und Archäologie*, 2000, 44-60) bestehen dafür genügend nutzbare Möglichkeiten.

Rez. dürfte richtig vermuten, daß der plastische Dekor auf den Celjer Exemplaren nicht aus der Masse gezogen, wie die Zeichnungen (S. 213/40, 217/87, 231/190) wiedergeben, sondern aufgelegt ist. Bei der Dokumentation der Ofenkacheln wirkt

der Umstand, daß die Form der Angarnierungen der Stege in den Zeichnungen S. 220/110-115, 230/181/182, 234/214, 235/225, 236/228, 238/252) nicht festgehalten ist, informationsmindernd. Die Form auf S. 238 Nr. 250 und 251 hat formale Ähnlichkeit mit bekannten Stücken aus Osttirol, die gesichert als Kuppel Elemente eines Kachelofens (vgl. H. Stadler, *Fünf Jahre Stadtkernarchäologie in Lienz, Nearchos* 1, 1993, 57, Abb. 37; dort noch eine Sekundärverwendung beschrieben) genutzt wurden. Gewichtsangaben hätte man sich bei den Bolzeneisen S. 261/262 zumindest bei den kompletten Stücken gewünscht, auch die Frage der Dendrologie des Schäftungsholzes bleibt offen.

Bei dem Objekt auf S. 284 Nr. 394 sollte man noch einmal prüfen, ob nicht eine karolingisch/ottonische Schmucknadel bzw. auf S. 287 Nr. 518 nicht eine römische Attasche vorliegt. Warum die Naturwissenschaften (Anthropologie, Paläozoologie etc.) und Kleinfunde aus Knochen diesmal noch etwas zu kurz gekommen sind, geht aus dem Text nicht hervor.

Insgesamt ist es eine gelungene Publikation, wobei uns besonders wichtig erscheint, daß auch Objekte des 20. Jh. in den Katalog mitaufgenommen wurden. *Medieval Celje* kann somit jedem Mittelalter- und Neuzeitarchäologen in den Bücherschrank empfohlen werden.

Harald STADLER